

ՆՈՐԱՅՐ ԲԻԻԶԱՆԴԱՑՈՒ «ՔՆՆԱՍԵՐ»-Ը

Մեծանուն բանասեր Նորայր Ն. Բիւզանդացի¹ կամ. Նորայրը, իր կեանքի (4/16 Մարտ 1845 թ. - 25 Դեկտեմբեր 1915 թ.) զգալի մասն ապրել է հայկական մշակութային կենտրոններից հեռու՝ Ստոկհոլմում, ուր հայատառ գիրք տպագրելն ամհնար էր, ուստի իր ծնագիր մաքուր ընդօրինակութիւնից վիճատիպ եղանակով 1887-ին տպագրել է «Քննասեր» անունով եւ «Ինքնագրութիւնը Նորայրի» ենթախորագրով իւրօրինակ մի պարբերական, որի բովանդակած յօդուածները գիտականօրէն ամենեւին հնացած չեն. աւելին, նրանցից շատերը տաւին չեն գտել իրենց մասնագետ ընթերցողին: Որքան էլ հեղինակի գիրը կանոնաւոր եւ գեղեցիկ է, նրա շարադրանքը գրաբար է, իսկ հրատարակութիւնը՝ ծնագիր. այս երկու հանգամանքը միասին «Քննասեր»-ի բովանդակութիւնը դժուարընկալելի են դարձնում. նաեւ՝ պահպանուել են այս հրատարակութեան զուտ գրադարանային հազուագիւտ օրինակներ², այդ պատճառով հայագիտութեան ներկայ սերնդի համար այն բաւական դժուարամատչելի եւ անգտանելի է:

Բազմացուել է Նորայրի պարբերականի երկու պրակ³. առաջինը թուագրուած է 15 Մայիս 1887, երկրորդը՝ 3 Դեկտեմբեր 1887: Առաջինի «Ձեկուցումն» (էջ 2-3) եւ «Նախնիք» (4-8), երկրորդի՝ «Ձեկուցումն» (2-5) եւ «Նուէրք առ Քննասերն» (5-7) խորագրերով փոքր մասերը առաջաբան-ծանուցումներ են. երկրորդի վերջի (63-4) «Վերադարձութիւնը» միւթը առաջինին վերաբերող երկու լրացում է (այստեղ դրել ենք իրենց վերաբերող տեղերում): Բուն հետազօտական միաւորները հինգն են. 1. Եգիպտի երկու հատուածի (Ա. 8-11) եւ 2. Կորինի մի հատուածի սրբագ-

¹ Կենսամատենագիտութիւնը տե՛ս Մ ար տ ի ր ո ս Մ ի ն ա ս ե ա ն, Նորայր Ն. Բիւզանդացու կեանքը, Հրատարակութիւնների եւ գիւհանի ցանկը. «Բազմավէպ», 1983/Ա-Դ, էջ 39-97. Ա. Կեանքը. Նորայր Ն. Բիւզանդացու կեանքի գլխաւոր պահների տարեթուերը. Բ. Հրատարակութիւնների ցանկը. Աշխատութիւններ (4 գիրք, 18 յօդուած). Գ. Դիւանը եւ նրա ցանկը, Նորայր Ն. Բիւզանդացու գիւհանի նիւթերի ցանկ (էջ 62-92), Կարեւորագոյն նիւթերի ցանկ ըստ կարգային համարների (էջ 93-7):

² Թէկուց՝ Նորայրի Դիւանում (Նուէգիայի Գէոտէթորգ քաղաքի Համալսարանի գրադարանում) մնացել են ամէն պրակի մէկ-երկու տասնեակ օրինակներ. տե՛ս Բազմավէպ, 1983/Ա-Դ, էջ 81:

³ Ակնյայտօրէն թիւրիմացաբար 3 պրակի գոյութիւն է արձանագրուել Հետեւեալ գրքում. Հայ պարբերական մամուլը. Մատենագիտական Համահաւաք ցուցակ (1794-1980), Կազմեց Մ. Ա. Բ ա բ լ ո յ ե ա ն, Երեւան, 1986, էջ 44-5: Մի այլ դէպքում սրա պարբերական լինելը չի հասկացուել եւ նրա երկու պրակը նկարագրուել է որպէս երկու գիրք, այլեւ՝ այստեղ կայ պարզունակ եւ ոչ շատ գրագէտ մի ծանօթութիւն. «Բոլոր օրինակներում բնագիրը եւ տիտղթ.-ը ձեռագրից հանուած կլիէլից իրականացուած տպագրութիւն է, միայն տպագրութեան վայրը եւ թուականը՝ տպագիր է»՝ Հայ գիրքը 1851-1900 թուականներին, [Կազմեցին] Ն. Ոսկանեան, Ա. Սաւալեան, Մ. Սողոմոնեան, Օ. Գիւլումեան, Ա. Սահակեան, Ս. Թադեւոսեան, Երեւան, 1999, էջ 382:

նագետների համար այսպիսիք հիմնականում հասկանալի, երբեմն էլ կռահելի են, որոշեցի՝ այստեղ նշանակալից պահել նաև յղումները, իսկ Նորայրի յօդուածների կազմուող ժողովածուին կցելու ենք համառոտութիւնների կարգով կազմուած գրականութեան այբբենական լիակատար ցանկ-մատենագիտութիւն, նաև ծանօթագրութիւնների ձեւով արծանագրելու ենք Նորայրից յետոյ հրապարակուած նրա արծարծած հարցերին վերաբերող գիտական կարեւորագոյն գրականութիւնը:

«Քննասեր»ի մեր օրինակութեան հիմքը Մաշտոցեան Մատենադարանի գրադարանի (գրանցուած է այստեղ, ոչ մամուլի հաւաքածուի մէջ) 3267-համարակիր գիրքն է⁷. երկու պրակն ամփոփուած են մի կազմի մէջ, որ ծաղկաթղթով պատած ստարաթուղթ է, թերթերի չափսը՝ 21,8x14 սմ. է, գրադաշտը՝ 19,2x11,5. թերթերի աջ եզրերն անհաւասար են, թուղթը դեղնած եւ փշրուող է: Պրակների առաջին տիտղոսաթերթ-էջերի վրայ կայ հեղինակի նոյնական երկու ընծայական. «Մատենադարանին էջմիածնի նուիրէ մեծարանօք Նորայր. Վենետիկ, 10 Յունուար 1908»⁸:

Այս հրատարակութեան մէջ «Քննասեր»ի կէտադրութիւնը թեթեւակի սրբագրել ենք ըստ ներկայիս կանոնների. հեղինակի նախադասութիւնները պահպանել ենք անխաթար, խիստ անհրաժեշտ տեղերում. նշանակել ենք միայն ստորակէտներ եւ բութեր:

Հեղինակի ընդգծումները (բառերի ստորագծումները), բնականաբար, դրել ենք հիմնականից տարբեր տառատեսակով:

Ա. պրակի վերջում՝ էջ 61-4 ունի մի ընդարձակ «Ծանօթութիւն 43 երեսին», որ դրել ենք 43րդ էջի համապատասխան մասի տողատակին. նոյնպէս Բ. պրակի վերջին երկու՝ 63-4 էջերում «Վերադարձութիւնք» խորագրով կայ Ա. պրակի 21-րդ եւ 46-րդ էջերին վերաբերող լրացումներ, որոնք որպէս ծանօթութիւն դրել ենք համապատասխան տեղերում:

Տողատակի ծանօթութիւնները «Քննասեր»ի ամէն էջում ունեն առանձին՝ 1, 2 համարներ. գործածումը եւ յղելը դիրացնելու նպատակով ամէն պրակի մէջ սրանք համարակալել ենք առանձին-միասնական՝ 1-23 եւ 1-6 (մեր անհրաժեշտ պարզաբանումները դրել ենք աստղանիշով): Էջահամարների յիշատակումները՝ 177-178, պարզեցրել ենք՝ 177-8:

«Քննասեր»-ի էջահամարներն այստեղ հետեւողաբար նշել ենք երկու նպատակով. ա. հեղինակի ներքին յղումները (որեւէ էջում մի այլ էջի մատնանշում) հեշտ գտնելու, բ. Նորայրի հրատարակութեան պատկերը հնարաւոր չափով պահպանած լինելու համար:

ԳԵՈՐԳ ՏԵՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

⁷ Դիւանում կայ Ա. պրակի «Հեղինակի լուսանցքային լրացումներով» մի օրինակ (485. 12:3). տե՛ս Բազմավէպ, 1983/Ա-Դ, էջ 81, որ, սակայն, մեզ մատչելի չէ:

⁸ Այս օրինակը ստացել եւ էջմիածին է բերել երեւի Մեսրոպ Տէր-Մովսիսեանը, որ այդ ժամանակ եղել է Վենետիկում. տե՛ս մեր՝ Մեսրոպ Մագիստրոս արքեպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեան. Կենսագործունէութիւնը. — «Ընդհանուր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց», Մատենագիտութիւն, Երեւան, 1999, էջ 10:

ՔՆՆԱՍԷՐ

ԻՆՔՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ ՆՈՐԱՅՐԻ

«Որքան կարեմ՝ զայն առնեմ» [Feci quod potui]

ՊՐԱԿ ԱՌԱՋԻՆ

15 Մայիս 1887

ՍՏՈՔՀՈԼՄ

STOCKHOLM 1887

Tryckt å C. A. Carlsson's Litogr. Anstalt

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ջեկուցումն. երես 2.

Նախնիք. երես 4.

Եզնըկայ Կողբացւոյ երկու հատուածք սրբադրեալ. երես 8.

Կորիւն վարդապետի հատուած սրբադրեալ. երես 12.

Փաւստոս Բիւզանդ եւ իւր Պատմութիւնն Հայոց. երես 17.

ՋԵԿՈՒՑՈՒՄՆ

Սակաւաւորք են մեր ժամանակի Հայերն՝ որոց ախորժելի ըլլան ազգային լեզուի եւ գրականութեան խնդրոց քննութիւնք։ Ի դրօսումն այս սակաւաւորաց կ'ընծայի սոյն Հանգէսս, որոյ միակ նիւթն է Հայ բարբառն եւ Հայ մատենադրութիւնն, նիւթն ընդարձակ, եւ ընդարձակ միջոցներու կարօտ։ Հանգիսագիրն՝ որ յոյժ չափաւորապէս սատարեալ է թէ՛ ի Հայ աղբերաց եւ թէ՛ յօտարաց, բնաւ ո՛ր եւ իցէ յաւակնութիւն չունի, միայն թէ ամենայն ազատութեամբ պիտի գրէ՝ ինչ որ սլիտի գրէ։

Քննասիրի պրակներն կը գտնուին ի գրավաճառանոցի Տ. Յոհաննէսի Գոնտայեան։ Գին առաջին պրակիս է 5 դահեկան արծաթ։

Հանգիսիս բովանդակ յօգուածոց տպագրութիւնն վերապահեալ է հեղինակին։

Երկրորդ պրակին հրատարակումն կը ծանուցուի ի Փոլնջ լրագրի։

ՆԱԽՆԻՔ

Յետ օրհասարակի յուլիսի 16ին 1883 տարւոյն՝ մինչգեո. առանձնացեալ ի սենեկիս կը պատրաստէի զձեռագիր Գաղղիերէն-Հայերէն Բառարանին, եւ ահա ընկերս այլայլեալ գիմօք ներկայացուց ինձ զնոյն աւուր Af-tonbladet (այսինքն Երեկոյեան Թերթ) լրագիրն Ստոքհոլմի, յորում հեռագրաց շարին մէջ կարգացի զհետեւեալն. «Venedig, den 16 juli. I natt utbrot eldsvåda i klostret San Lazzaro. Menniskolif gingo forlorade. Det dyrbara biblioteket raddades».

որ թարգմանի.

«Վենետիկ, 16 յուլիս: Այս գիշեր հրդեհ եղաւ ի վանս Ս. Ղազարու: Անձանց կորուստ սլատահեցաւ: Բազմա (Ա.5) հարուստ մատենագարանն աղատեցաւ»:

Զայս կարգացի եւ սարսափեցայ. ամբողջ գիշերը քնատ անցուցի: Եթէ հողմն աւելի սաստկութեամբ փչէր դէպ ի մատենադարանն, եթէ վանաց ջրամբարքն սպառէին, եթէ Վենետիկ քաղաքի շոգեշարժ ջրհանն փոքր ինչ յետնէր յօգնութիւն հասանելոյ, մոխիր դարձած էին 2000է աւելի Հայերէն ձեռագիրք՝ զորս Մխիթար եւ իւր աշակերտք ի 187 ամաց հետէ հաւաքած են բաղում ջանիւ եւ աշխատութեամբ, եւ Հայ ազգն մշտնջենապէս զրկուած էր յանգին գանձէ, զորոյ կորուստն կարող չէին դարմանել միւրոններ եւ երկիրոններ:

Այս առաջին հրդեհն չէ, որ սպառնացաւ Ս. Ղազարու գրատան, բայց թէ վերջինն է՝ ո՞վ համարձակի երաշխաւորել: Բաց ի Վենետիկոյ Մխիթարեանց ձեռագրերէն կան նաեւ ձեռագիրք էջմիածնի, Երուսաղէմի, Վիեննայի Մխիթարեանց, Անտոնեան հարց, Կ. Պոլսոյ Ազգային Մատենադարանին, Միջագիւղի || (Ա.6) թանգարանին: Ամէն օր, ամէն վայրկեան բնաջինջ կորսուելու սոսկալի վտանգին մէջ կը գտնուին Հայ հանճարոյն արդասեաց նշխարներն, որ հազիւ հազ գերծեալ են ի սպառսպուռ աւերածոյ հայրենի աշխարհին, եւ մեք անփոյթ կը կենանք:

Ես ի շատ ամաց վառեալ էի մեծ փափագով՝ նուիրելոյ զիմ բոլոր կեանքս գրչագրաց տպագրութեան, եւ մինչեւ իսկ առատասիրտ անձանց ոմանց 4-5 հազար ոսկւոյ նպաստիւ կը խորհէի միջամուխ լինել ի գործ: Իմ դիտառութիւնս էր Հինգերորդ դարէն մինչեւ ցՎեշտասաներորդն հրատարակել զամենայն հայերէն մատենագրութիւնս եւ թարգմանութիւնս Հնոց, Միջնոց եւ Նորոց՝ ժամանակագրական կարգաւ եւ վերստին տպագրելով զմիանգամ տպագրեալս: Մէն մի հատոր այս Հայ Մատենադարանին (Bibliotheca Armena) ճոխացեալ պիտի ըլլար կենսագրական տեղեկութեամբ զհեղինակէն, պատմական, աշխարհագրական || Ա.7) եւ հնախօսական ծանօթութեամբ, լուսաբանութեամբ, քննադատական տեսութեամբ եւ ընտրութեամբ ընթերցուածոց, հաւաքմամբ բառից եւ յատկաբանութեանց հեղինակին կամ թարգմանչին, բաղդատութեամբ բնագրաց (յոյն, ասորի, արաբացի): Գործ ամենածանր, զորոյ զհիմունսն ես կը բաղձայի դնել, թողլով այլոց զիմ գրեան եւ զթղթեան եւ զգրամագլուխ՝ որպէս զի յետ իմոյ վախճանին նովին ոճով շարունակեն:

Սակայն այսպիսի փափագ մի յարդիւնս ածելոյ համար հարկ էր, որ բաց ըլլային իմ առջեւ ամենայն թանգարանք, ուր հայերէն գրչագիրք կը պահուին: Տարիներով աշխատեցայ, որ իմ ճանապարհս մաքրուի խոչեւրէ եւ արգելքներէ, եւ ես հասնիմ ի ցանկալի նպատակն. աւա՛ղ, յոգնութենէ եւ վհատութենէ զատ ոչ ինչ շահեցայ: Բարեա՛ւ մնան ուրեմն գրչագիրք՝ ուր որ են, եւ ես զբաղիմ մի միայն տպագրեալ մատենագրութեամբ նախնեաց: Երբ Տէր յաջողէ, որ հաստա|| (Ա.8) տուիմ ի քաղաքի, ուր հայ տպարան կը գտնուի, պիտի հրատարակեմ զիմ մատեանն ՆԱԽՆԻՔ, յորում ամփոփած եմ զիմ բովանդակ հետազօտութիւնս, եւ կը յուսամ թէ

¹ Հեռագրին սոյն տեղեկութեան, այսինքն՝ անձանց կորստեան, սխալ ըլլալն յետոյ ծանուցուեցաւ ինձ ի ձեռն թղթոյ:

այն ամէն հրատարակեալ գործք մեր հին մատենագրաց, զորս կրցած եմ հաւաքել եւ ուսումնասիրել՝ շատ տեղ բոլորովին նոր կերպարանօք պիտի ներկայանան:

* * *

[Ա.] ԵԶՆԸԿԱՅ ԿՈՂԲԱՑԻՈՅ ԵՐԿՈՒ ՀԱՏՈՒԱԾՔ ՍՐԲԱԳՐԵԱԼ

Եզնըկայ Ընդդէմ Աղանդոց² մատենական Ս. Ղազարու առաջին տպագրութեան (1826) 99 երեսն գրեալ է. (եր||Ա.9) կրորդ տպագրութիւն մի եւս հրատարակեցաւ ի Ս. Ղազար յամին 1863, այլ ես առ այժմ չունիմ զայն ի ձեռին):

Ա. «Զի ի մարմնաւորէ աներեւոյթ ինչ ոչ ելանէ, որպէս ոչ յաներեւութէ իմեքէ մարմնաւոր. ոչ երբեք ի մարգկանէ ելեալ պայն, եթէ առ երես արարած իցէ, եւ ոչ ի կովուց ծովացուլն ելեալ, եթէ ի ծովակս բնակիցէ» (այսպէս ունի եւ Նոր Հայկազեանն ի բառն Պայ):

Պէտք է ընթեռնուլ. «ոչ երբեք ի մարգկանէ ելեալ պայն, եթէ առ երես արածիցէ, եւ ոչ ի կովուց ծովացուլն ելեալ՝ եթէ ի ծովակս բնակիցէ»: Եզնիկ ըսել կ'ուզէ. «ոչ երբեք ծնած է ի մարգոյ պայ՝ որ երթայ անասնոց հետ արածի, եւ ոչ ի կովուց ծնած է ծովացուլ՝ որ ծովակներու մէջ բնակի»: Հին Հռովմայեցիք ունէին Fauni (եզակի՝ Faunus) կոչեալ դաշտային աստուածներ՝ որոց մարմինն էր մարգոյ, իսկ ականջք, սրունք եւ ոտք՝ այծի. այսպիսի՞ իմն էր արգեօք եւ հեթանոս Հայոց Պայն խառնուրդ մարդոյ եւ երէոյ: || (Ա.10) Սոյն բառս կը գտնուի նաեւ ի բարդութեանն Վարդապայ քաղ (Ոսկեր. Մեկն. Մատթէի, Ա. դ. Յորդորակ. 58), զոր Հ. Արսէն Բագրատունի ուզած է ուղղել Մարդապայ քաղ (յո՛ր դիրս՝ այժմ չեմ յիշեր). քննելի է թէ յոյն բնագրին ո՛ր բառին կը համապատասխանէ վարդապայ քաղ:

Բ. Յերես 226 դրեալ է. «Որոյ հայհոյութիւնն ի բունն իսկ գնայ, ըստ նորա (այս ինքն՝ ըստ Պատոնի) ամպարչտութեանն. որպէս թէ զկէսն իւր (տպ. յիւր) յինքեան ունիցի, եւ զկէսն իւր ի սողունսն եւ ի ճճիս տանջիցէ, որ ոչ նորա է, որ անբաժին եւ անքանակ եւ անհատ եւ առանց մասանց է» (անքանակ ունի եւ Նոր Հայկազեանն):

Շատ անգամ զայս հատուած կարդալով ի վարանս կը մտնէի, թէ քանակ (բառ Դաւիթ-Անյաղթեան) ինչպէս սպրդած է յեզնըկայ հայկաբանութիւնն: Ուր ուրեմն գուշակեցի, թէ պէտք է կարդալ՝ «որ անբաժին եւ անքակ եւ անհատ եւ || (Ա.11) առանց մասանց է»: Համեմատէ. «Եւ զիւրոյ զբնութեանն Հոգին, որ ի նմանէ է եւ միշտ առ նմա անքակ եւ առանց բաժանելոյ». Եզնիկ, 235 (ահա անբաժին եւ անքակ եւ անքակ եւ առանց բաժանելոյ գտան մէկ զմէկ). — «Զի ցուցցէ զմիաւորական անքակ անբաժին ինքնութեանն միութիւն». Աղաթանգեղոս, 279 (առաջին տպագրութիւն Ս. Ղազարու, 1835. չունիմ զերկրորդն). — «Ի սկզբանէ էր բանն» զանկարեկան ծնունդն յայտ առնէ. «Եւ բանն էր [առ] Աստուած» զանքակ միութեանն:

² Զեզնըկայ մատենիկն Եղծ աղանդոց կը կոչեն Վենետկոյ Միթարեանք: Կարծեմ լաւագոյն է ըստ Վիեննայի Միթարեանց կոչել Ընդդէմ աղանդոց:

թիւնն»։ Սերերիանոս, Դ. 68. — «Քանզի գիտէ զանբաժին բնութիւնն, եւ զանբալ թագաւորութիւնն»։ Նոյնն, անդ, Ե. 129։

Սերերիանոսի հրատարակիչն զգրեալն ի ձեռագրին «Նախ զանկարեկան ծննդեանն մեկնէ, եւ ապա զանձինն ունելոյ առ Հայր ցուցանէ զանբանակութիւնն» ուղղած է գեղեցկապէս «զանբակութիւնն»։ Դ. 68։

|| (Ա.12) ԿՈՐԻԻՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՀԱՏՈՒԱԾ ՍՐԲԱԳՐԵԱԼ

Ի սլատրաստի ունիմ հրատարակել զԿորին երեքիջեան, այսինքն՝ զԿորիւն վարդապետի Պատմութիւնն երանելոյն Մաշթոցի, հանդերձ նոյն եւ նման հատուածովք Աղաթանգեղի եւ Փ. Բիւզանդայ։ Այս աշխատութեամբ երկու բան պիտի յայտնուի. նախ՝ թէ ի Կորի՝ն եկամուտ են հասուածքդ, թէ՞ յԱղաթանգեղ կամ ի Բիւզանդ, երկրորդ՝ թէ Աղաթանգեղի եւ Բիւզանդայ թարգմանիչն Կորի՝ն է թէ ոչ։

Առ այժմ կ'ուզեմ ուղղել զԿորեան հետագայ հատուածն՝ ըստ տպագրին Ս. Ղազարու (1833) երես 9 եւ 10. «Իսկ աշակերտասէրն վարդապետին (այս ինքն՝ Մաշթոցի)՝ ղտարեալսն ընդ իւր յերկուս բաժանեալ, զոմանս յԱսորի դպրութեանն կարգէր, եւ զոմանս Յունական դպրութիւնն։ Անտի ի Սամուսատական քաղաքն գումարէր... Եւ || (Ա.13) ապա հրաժարեալ յեպիսկոպոսացն սրբոց, հանդերձ օղնականօք իւրովք իջանէր ի քաղաքն Սամուսացոց, յորում մեծապատիւ իսկ յեպիսկոպոսէն եւ յեկեղեցոյն մեծարեալ լինէր»։

Գրած եմ ի Հայկական բառաքննութեան, թէ ձախող կիտաղրութիւնն ո՛րչափ կրնայ աղաւաղել ղգրուած մի, եւ այլ եւ այլ օրինակներէ զատ յիշած եմ խորենացոյ Պատմութեան Ա. գրոց ա. գլխոյն մի հատուածն, ուր անիմաստ վերջակէտ մի կայ³։ Վիկտոր Հիւկոյ այնպէս վրէժխնդիր || (Ա.14) էր իւր տպագրութեանց կիտաղրութեան, որ Զրոյց դարուց (La légende des siècles) գործոյն մէջ տասնութէկ թուղթ փոխել տուած է ստորակէտներու համար։ Արդ, ի վերոյեղեալ հատուածիդ Կորեան՝ վերջակէտ մի ջնջելով եւ փոխանակ դնելով բութ, տեսնենք թէ ի՞նչ կարեւոր տեղեկութիւններ զուղեկորութենէ Մաշթոցի ի Միջագէտս՝ ցարդ ծածկ(Ա.15)կեալ էին առ ի մէնջ. «Իսկ աշակերտասէրն վարդապետին՝ ղտարեալսն ընդ իւր յերկուս բաժանեալ, զոմանս յԱսորի դպրութեանն կարգէր, եւ զոմանս [ի] Յունական դպրութիւնն՝ անտի ի Սամուսատական քաղաքն Ումարէր» եւ այլն։ Աւասիկ արդիւնք ջնջման վերջակիտին. նախ՝ թէ երանելին Մաշթոց զմի բաժին աշակերտացն ի դպրոցս Եդեսիոյ զետեղելով՝ որպէս զի ասորերէն ու-

³ Ի վերջնում տպագրութեան Ս. Ղազարու (1881, յերես 331) ջնջուեցաւ այս վերջակէտս. թէպէտ եւ դունդք կը մնայ միշտ մանր գրով։ Յերես 171 «զգունդս Սիսական» գրուածն պիտի ըլլայ նոյնպէս «զգունդս Սիսական», զորմէ յաջորդ Պրակաւ։ Հ. Սուքիաս վ. Պարոնեան խորենացոյ Պատմութեան Գ. գրոց կա. գլխոյն մէջ ստորակէտ մի տեղափոխելով՝ Սուրբ գրոց հայերէն թարգմանութեան նկատմամբ նոր եւ գեղեցիկ կարծիք մի յառաջ բերաւ յենով ի Կորին. «Զոր առեալ մեծին Սահակայ եւ Մեսրոպայ, դարձեալ թարգմանեցին զմիանգամ թարգմանեալն, փութանակի հանդերձ նոքօք վերստին յօրինեալ (տպ. յօրինել) նորոգմամբ»։ Հ. Պարոնեան ուղղեց. «Զոր առեալ մեծին Սահակայ եւ Մեսրոպայ, դարձեալ թարգմանեցին զմի անգամ թարգմանեալն փութանակի, հանդերձ նոքօք վերստին յօրինեալ նորոգմամբ»։ Ոմն իւր վերջին մատենին 275-6 երեսներն ինչո՞ւ Հ. Սուքիասայ ուղղութեան հետեւած չէ՞ չգիտեմ։

սանին, զմիւս բաժինն՝ որ սահմանեալ էր ի վարժս յոյն լեզուի՝ կը գումարէ անտի, այս ինքն յԵգեսիոյ, ի Սամուսատ: Երկրորդ թէ ի սկիզբն Հինգերորդ դարու նշանաւոր դպրոց կամ ուսուցիչ կայր յունարէնի ի Սամուսատ քաղաքի, որով եւ կը մեկնուի ճարտար հելլէն դրչին Հռոփանոսի ի Սամուսատ գտնուիլն: Երրորդ թէ Մաշթոց մի անդամ դնացած է ի Սամուսատ, եւ այն՝ յետ դրադիւտին, որով կը հաստատուի թէ Հայերէն նշանագիրք կամ յԵգեսիա գտնուած են կամ ի մօտակայս Եգեսիոյ: Չորրորդ թէ գումարէր բայն, որ մինչեւ ցայժմ կրաւորական կամ ձայնակրական || (Ա.16) մտօք կը հասկացուէր, իբր թէ ինքն Մաշթոց կը գումարուէր (իմա՝ երթալ իւրայովքն⁴) ի Սամուսատ, այսուհետեւ պէտք է առնուի ներգործական մտօք, այսինքն թէ Մաշթոց գոմանս յաշակերտացն կը գումարէր (իմա՝ կը յղէր) յԵգեսիոյ ի Սամուսատ:

Գումարեմ, իբր Յդեմ, չգտնուելով ի Նոր Հայկազենին, յիշեմ քանի մի վկայութիւններ. «Սա (Խոսրով Գ.) խնդրեաց (ի Յագկերտէ Առաջնոյ) զՀրահատ որդի Գագաւոնի, որ յետ հօրն նորա մահուան՝ հանեալ յԱնյիշելի ամրոցէն՝ անդր եւս քան զՍագաստան էր գումարեալ»՝ Խոր. Գ. ծե. — «Զդունդն առաջին տային ցներչապուհ Ռմբոսեան, եւ գումարէին զնա պահապան աշխարհին, մերձ ի սահմանս Ատրպատական աշխարհին»՝ Եղիշէ, Գ. 126-7. — «Եւ զՄուշկան Նիւսա|| (Ա.17) լաւութեամբ հանդերձ ամենայն մնացեալ զօրուն գումարէր յաշխարհն Աղուանից եւ Լփնաց եւ Ճղբաց»՝ անդ, է. 228. — Եւ զՎարդան եւ զմեզ գնդաւ յԱղուանս ի կռիւ գումարեալ, եւ ինքն յանգղայս զմեզ նենգեալ յայս չար մղեաց... եւ դարձեալ գումարեալ զնա զօրու յԱղուանս, ի վերայ Պարսկաց գումարտակին համարձակեցուցեր երթալ»՝ Ղազար Փարպեցի, 144-5 (առաջին տպագրութիւն. չունիմ գերկորդն). — («Գումարել ուրեք զօրս. այսինքն՝ Յդել. Mandar delle truppe». Հ. Ման[ուէլ] Զախջախեան, Բառգիրք հայ[երէն]-իտալ[երէն]):

Բ. ՓԱԼՍՏՈՍ ԲԻԻԶԱՆԴ ԵՒ ԻԻՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆ ԸԱՅՈՑ

Փաւստոսի Բիւզանդայ Պատմութեան վերայ ընդարձակ Քննութիւն մի դրած եմ, յորում կը ջանամ հաստատել, թէ Բիւզանդ ոչ է Հայերէն մատենագրութիւն Չորրորդ դարու, որպէս կը || (Ա.18) կարծէ Հ. Ռափայէլ Թրեանց ի Յառաջաբանի Բիւզանդայ, եւ այլք ոմանք ըստ նմանէ, այլ Հայերէն Թարգմանութիւն Հինգերորդ դարու յասորի լեզուէ:

Յերիս մասունս բաժանած եմ զիմ Քննութիւն: Առաջնոյն մէջ կը խօսիմ այն կարեւոր դրից վերայ՝ զոր Ասորերէնն դրաւած էր ի Հայս ի դարսն Չորրորդ եւ Հինգերորդ, եւ թէ ո՛րչափ օգտակար է՝ որ արդի մշակողք դրաբար Հայերէնի ուսանին զասորերէն: Երկրորդին մէջ, յետ զանազան խորհրդածութեանց զանձնէ եւ զգրոց Փաւստոսի, կը ցուցանեմ թէ երկու տարրեր դրիչներ կան ի Պատմութեանդ, մին Յունի եւ աշխարհականի (Փաւստոս), միւսն Ասորւոյ եւ եկեղեցականի (անանուն): Երրորդին մէջ կը

⁴ «Գումարիլ. բայ կր. եւ ձ. երթալ իւրովքն. Andare insieme colla sua gente». Հ. Մանուէլ Զախջախեան, Բառգիրք հայերէն-իտալերէն:

համեմատեմ զգիրս Փաւստոսի ընդ հայերէն թարգմանութիւնս Հինգերորդ դարու յասորի լեզուէ, կը նշանակեմ զամենայն ասորարանութիւնս, որ կը գտնուին ի մատենիդ, եւ կը հետեւցնեմ թէ թարգմանեալ է յասորւոյն:

|| (Ա.19) Հանգիսիս մէջ կը հրատարակեմ զերկրորդ մասն Քննութեանս:

Փաւստոս Բիւզանդ յոյն մատենադիր մ'է, որ ի վերջին քառորդի Չորրորդ դարուն յօրինած է պատմական դրուած մի գիր ժամանակի Հայոց՝ յունարէն լեզուաւ: Իւր յոյնութեան կը վկայէ հետեւեալ փոքրիկ ծանօթութիւնն, զոր կը կարդանք յաւարտ Գ. գրոց, յերես 58. «Կատարեցաւ երրորդ դարք, քսան եւ մի պատմութեանց զպրութիւնք, ժամանակագիր կանոնք Փախստեայք՝ Բիւզանդեայ ժամանակագիր մեծի պատմագրի, որ էր ժամանակագիր Յունաց»:

|| (Ա.20) Փաւստոս (որոյ նուագականն է Փաւստինոս) Հռովմայեցի անուն է, Faustus, որ նշանակէ Յաջող, Բարեբաստ⁵, անուն կարի յաճախեալ թէ՛ առ հեթանոսս եւ թէ՛ առ քրիստոնեայս, հանդերձ իդականօքն Փաւստա եւ Փաւստինա: Իսկ Բիւզանդ հաւանական է որ Բիւզանդացի նշանակէ, ըստ որում կը հասկանայ եւ Ղազար Փարպեցի, զորոյ զբանսն պիտի ընթեռնունք յառաջիկայս: Ի ճակատ Մխիթարեանց տպագրին Փաւստոս Բուզանդացի գրութիւնն ըստ զրչագրա՞ց է, թէ՛ գիւտ հրատարակչին, ոչ ունիմ ասել, միայն կը դիտեմ թէ յընթացս Պատմութեանն ամէնուրեք Բիւզանդ կը գրուի, եւ ոչ երբեք Բիւզանդացի. «Ժամանակագիր կանոնք Փախստեայք Բիւզանդեայք». 58. «Չորրորդ զպրութիւն || (Ա.21) Բիւզանդեայք». 59. «Հինգերորդ զպրութիւն Բիւզանդեայք». 181. «Բիւզանդեայ վեցերորդ խոստաբանութիւն պատմութեանց». 259: Յ'Թ. դարուն Թովմա Արծրունի եւս կը գրէ Բիւզանդ⁷. «Որում ոչ ներեալ Աստուծոյ՝ հարկանէ զնա չարաչար կեզով ի ձեռն Հրեշտակի սրբոյ, որպէս երբեմն զՎազէս կայսր ի ձեռն Քրիստոսի քաջ նահատակացն՝ տեսեամբ Թեկղեայ սրբոյ, զոր ընծայեաց մեզ հաւաստեալ Բիւզանդն պատմող». Ե. Բ. 309:

Բիւզանդայ գիրքն կոչուած է ի մատենագրէն, կամ թերեւս ի հաւաքողէն, «Բուզանդարան պատմութիւնք». երես 1, 65, 185, 261: Պատմութիւն Հայոց մակագիրն ի ճակատ տպագրութեանն՝ ըստ զրչագրա՞ց է, թէ՛ ըստ հրատարակչին, զայսմանէ եւս չունիմ ինչ ասել: Բուզանդարան բառն՝ որ

⁵ Փախստեայք բառն ուղղելի է ըստ ոմանց Փաւստեայ: Ըստ այլոց փախստեայք նշանակէ ի բանիս համառօտք. «Pieces fugitives. Թերթք փախստեայք, կարճառօտք»: Հ. Սր ա պ. է մ ի ն ե ա ն, Բառգիրք Գաղղ.-Հայ.-Տաճկ. ի բառն «Fugitif» (փախստեայ բառն սովորն նշանակութեամբ չի գտնուիր յոչ մի բառագիրս Մխիթարեանց Վենետիկոյ):

Փաւստոս անուան մերձաւոր են նշանակութեամբ Փելիքս (Երջանիկ) եւ Փորտունատոս (Բախտաւոր), նոյնպէս Հռովմէական:

⁷ [Պրակ Բ., էջ 63-4] Յերես 21, տող 4 Առաջին Պրակիս դրած եմ. «Ե'Թ. դարուն Թովմա Արծրունի եւս կը գրէ Բիւզանդ»: Պէտք է կարդալ. «Յերկրորդ քառորդի Տասներորդ դարուն Անանուն պատմիչն Արծրունեաց կը գրէ նոյնպէս Բիւզանդ»: Թովմայ Արծրունւոյ Պատմութիւնն կ'աւարտի (թերի կատարածիւ) յերես 293 տպագրին Կ. Պոլսի բանիւքն. «Եւ մեծի փորձութեանցն հասելոց լինէր ի վերին հրամանէն հանդարտութիւն...»: Սկսեալ ի բանիս «Տուեալ եղեւ նմա ի Տեառնէ եւ այլ եւս որդի մի» (երես 293) մինչեւ ի բանսն || (Բ.64) «Հռովմանի ամրապահեստ եւ արագ...» (երես 343), այլ Պատմութիւն է Գրիգոր Դերանկի եւ երից որդւոց նորա Աշոտոյ, Գագկայ եւ Գուրգէնի: Այս պատմութեան մատենագիրն անյայտ է, զի թուղթք անկեալ են ի սկզբան եւ ի կատարածին, բայց յայտ է ի դիպացն, զորս կը պատմէ, թէ կ'ապրէր յերկրորդ քառորդի Տասներորդ դարուն. եւ ահա սոյն Անանուն պատմիչն է (եւ ոչ Թովմա Արծրունի) որ կը յիշէ զԲիւզանդ (երես 309): Յայլում նուազի պիտի դրեմ մասնաւոր յօդուած զԱնանուն Պատմաբանէս:

խմբագիր կամ ժողովածոյ գրողածոց իմաստ կու տայ, ինչպէս են արդարեւ ա՛յլ պատմագրեանք Ստորին Կայսերութեան, որ սոյն անուամբ կը կոչուին, La Byzantine, — եւ Պատմութիւնք յոգնակի ձեւն, կը ներեն ենթադրել, թէ || (Ա.22) նտխնաբար երկու կամ երեք զանազան Բիւզանդացի մատենագրաց Պատմութիւններ ամփոփեալ էին ի միում տփի ի վեց գիրս, կամ որ նոյն է՝ ի դարձութիւնս: Ես այնպէս հաւանեալ եմ, թէ օտար ոմն հանած է այս տփէն միայն զ'Գ., զ'Դ., զ'Ե. եւ զ'Զ. չորս դպրութիւնս Փաւստոսի, որ զՀայոց կը ճառէին, պահելով ի վերայ զԲիւզանդարան Պատմութիւնք մակագրութիւն խմբագրին, այլ ձեւելով զյունական բնագիրն զինչպետ եւ զինչկամք: Հայ թարգմանչին ձեռք ընկած օրինակն ոչ այլ ինչ էր ըստ իս, եթէ ոչ՝ այս փոփոխեալ օրինակն, որոյ ասորի ըլլալն շատ նշաններէ կը մատնուի: Բիւզանդարանի Ա. եւ Բ. դպրութիւնք եթէ ի բաց թողեալ են ի վերոյնշանակեալ օտարէդ, որով եւ ի Հայ թարգմանչէն, սլատճառն այն է, անշուշտ, զի այդ կրկին գիրք, գործ ա՛յլ մատենագրի կամ մատենագրաց, չէին խօսեր զՀայոց:

Բիւզանդայ չորս դպրութիւնք կը բովանդակեն 40 տարուան Հայոց Պատմութիւն, սկսեալ ի թագաւորութենէ Խոսրովու Բ.ի, որդւոյն Տրդատայ (Քրիստոսի 342) || (Ա.23) մինչեւ ի բաժանումն թագաւորութեան Արշակունեաց (Քրիստոսի 382), Հայաստանի կիսոյն թագաւորելով Արշակ Գ., որդի Պապայ, ընդ գերիշխանութեամբ Յունաց, եւ միւս կիսոյն՝ Խոսրով Գ., ազգաւ Արշակունի, ընդ գերիշխանութեամբ Պարսից:

Յերկու տեղիս թերի է Պատմութիւնն Բիւզանդայ: Նախ յերես 126 (Դ. ժգ.), ուր ի վերնագրին խոստացեալ է, որ պիտի պատմուի «թէ զիա՛րդ ստեաց յետոյ (երգմանն Արշակ Բ.) եւ փախեալ», իսկ ի կարգին ո՛չ զԱրշակայ ստելն կը տեսնենք եւ ո՛չ զփախուստն: Աներկբայելի է ի սկզբնագիր օրինակէն թողթ ընկած ըլլալն ի հետագայ հատուածիդ, յորում առաջին եւ վերջին խօսքերն իրարու չեն կապակցիր բնաւ. «Իսկ իւր եղբայրն Վասակ զօրավարն Հայոց նախանձ բերէր ընդ երիցու եղբօրն իւրում ընդ Վարդանայ: Կամեցաւ խանգար առնել ի մէջ Արշակայ թագաւորին Հայոց (հոս ահաւասիկ կիսատ կը մնայ պատմութիւնն, եւ յաջորդն չի յարմարի) եւ փախչել: Այլ ասէր Շապուհ (ցՄարի, որ կ'ենթադրէ խօսակցութիւն || (Ա.24) մի ընդ մէջ Մարեայ եւ Շապուհ). թէ ձեր սրաի մտօք էր տուեալ զերդումն, զիա՛րդ կարէր (Արշակ) ըստ հաւանութիւն (տպ. հաւանութեան) ելանել երգմանցն եւ կամ փախչել»: Այսպէս կը պակասեն Դ. դպրութեան ժգ. գլխոյն մէջ Արշակայ փախստեան պարագայներն (զորմէ Բիւզանդ հարեւանցի իմն կ'ականարկէ ի սկիզբն նոյն դպրութեան ի. գլխոյն, երես 129. «Այլ զառաջինն իբրեւ փախեալ թագաւորն Արշակ յարքայէն Շապուհ») — Մարեայ եւ իւր երիցակցաց երկրորդ անգամ բերուիլն առաջի Շապուհ, եւ սորա յանդիմանելն զՄարի իբրեւ պատճառք Արշակայ փախստեան, — Մարեայ բողոքելն, թէ ինք եւ միւս երիցունք Տիսպոնի սլատասխանատու չեն Հայոց թագաւորին երգմանազանցութեան եւ փախչելուն, — եւ, վերջապէս, նորին Մարեայ աղերսելն զՇապուհ, որ սպանանել չտայ զինքն եւ զեթթանասուն ընկերս իւր. «Մեք արդարութեամբ տուաք նմա զերդումն (ըսած է անպարտն Մարի ցՇապուհ Բիւզանդայ Դ. դպրութեան ժգ. գլխոյն մէջ). բայց եթէ նա ստեաց, նոյն || (Ա.25) Աւետարանն ա-

ծէ զնա առ ոտս ձեր... մի՛ սպանաներ զմեզ, այլ ես գիտեմ՝ զի նոյն Աւետարանն ածէ զԱրշակ արքայ ի ծունկս քո»։ Շապուհ կ'երկրորդէ զայս բանս Մարեայ նոյն դպրութեան ծղ. գլխոյն մէջ, երես 165, ինչպէս որ յերես 162 սուրբն Ներսէս կը կրկնէ ըստ մասնէ Հայ նախարարաց խօսքերը որ յերես 161, ՝ ինչպէս յերես 202 նոյն Շապուհ կը կրկնէ Հայ զօրականաց խրախոյսը «Առ Արշակ քաջ» որ յերես 201, – ինչպէս յերես 241 Վարազդատ կը կրկնէ Մանուէլ զօրավարին խօսքը, թէ «Մեր նախնիքն լեալ էին թագաւորք աշխարհին շինաց», որ յերես 240։ Յետ այսորիկ շարայարի Շապուհոյ պատասխանին ցՄարի. «Թէ ձեր սրտի մտօք էր տուեալ զերդումն» այլովքն հանդերձ. այս է բնական եւ բանական դասաւորութիւն իրացն եւ բանից։ – Իսկ երկրորդ եւ ստուգիւ աւաղելի թերին է ի ցանկի վեցերորդ դպրութեան նշանակեալն, 260. «Ստորոտ ամենայն պատմութեանց, յաղագս իմ տեղեկութեան, որք միանգամ զմատեանս ընթեռնոյք, տունք տասն, համարական թուօք» Այս կարի կարեւորեալ (Ա.26) որ եւ ցանկալի տեղեկութիւնն, որ անտարակոյս շատ կարծիքներ եւ ենթադրութիւններ պիտի խնայէր մենէ, մեր ձեռքն հասած չէ։

Ի մեր Հինգերորդ դարու մատենագրաց միայն առ Ղ. Փարպեցւոյ կը հանդիպինք Փ. Բիւզանդայ անուան, զոր Փարպեցի կոչէ. «Փոստոս կամ Փաւստոս Բուզանդացի» (Պատմութիւն, երես 7-8, 12, 14. առաջին տպ. Ս. Ղազարու), համարելով թէ Բիւզանդիոյ բնիկ ըլլայ կամ ի Բիւզանդիայ ուսեալ։ Իսկ զգիրս Բիւզանդայ Փարպեցին վերնագրէ «Հայոց պատմութիւն» (անդ, երես 8)։

Փարպեցի կը կարծէ, թէ Բիւզանդայ գրող մէջ օտար ձեռն մտած է, Յուների կամ մանաւանդ Ասորւոյ։ Արժան է որ ամբողջապէս մէջ բերեմ զիւր բանսն, որ մեծ կարեւորութիւն ունին առաջարկեալ խնդրոյս լուծմանն համար. «Որում երկրորդ գրոցն անուանեն զոմն պատմագիր, կոչեցեալ Փոստոս Բիւզանդացի։ Եւ վասն զի կարգելոցն առ ի նմանէ ի տեղիս ուրեք, կարծեցին ոմանք բանք ինչ ոչ յարմարք || (Ա.27) եւ զիպողք, որպէս առաջնոյն ճշմարտութիւն Ագաթանգեղոսն կոչեցելոյ, յերկուացեալ հարկաւորին չասել զայնպիսի անպատշաճ կարգումն Բիւզանդացւոյ ուսելոյ... Արդ, յայնպիսումն քաղաքի (Բիւզանդիա) եւ ի մէջ այնչափ բազմութեանն ուսելոյ վարժեալ այրն Փաւստոս, այնպիսի ինչ արգեօք անհաճոյս լսողաց բանս կարդէ՛ր ի Պատմութեան իւրում. քա՛ւ եւ մի՛ լիցի։ Ուստի եւ անհաւատալի իմում տկարամտութեանս կարծեցեալ դործն՝ ասեմ թէ դուցէ ա՛յլ ոք յանդուգն եւ անհրաժանգ բանիւ լրբաբար ձեռն արկեալ յիւրն՝ գրեաց զինչպէտս ըստ կամի, եւ կամ զի ուրուք անկարեալ գիպողս՝ այլաբանեալ վնասեաց, եւ անուամբ Փաւստոսին գիրոյ յանդգնութեանն սխալանս համարեցաւ ծածկել։ Եւ այն յայտնի ցուցանի ամենայն հայցողաց (կամ հայեցողաց), քանզի են ոմանք ի Յոյնս, այլ մանաւանդ առաւել յԱսորիս՝ բազումք⁸ սպրդեցին գալ յայսպիսի || (Ա.28) յայտարարութիւնս. արք տգէտք եւ յանգուցն գրեցին յինքեանց ճառս ընդունայնս եւ անպիտա-

⁸ Այս հատուած Փարպեցւոյն յետ եւ յառաջ խառն ի խուռն շարուած է Հին եւ նոր տպագրութեանց մէջ, եւ իմաստն անյայտ կը մնայ։ Հայկական բառաքնութեան մէջ, երես 80, նշանակած եմ զհարազատ կարգ այդ յետեւյառաջութեանց, եւ ըստ այնմ ուղղած եմ հոս։

նաբանս, եւ խառնեալ եղին ի գիրս գիտուն լսողաց: Այլ ընտրող մտաց ճանաչի յայտնապէս գիտնոցն բանք եւ անմտացն շաղփաղփութիւնք»։ Երես 14, 10:

Անհնարին է մտադրութեամբ կարգալ զԲիւղանգարանն եւ չնկատել ի նմին երկու ալլակերպ եւ իրարու բոլորովին աննման գրիչներ: Մին սիրող է չափազանցութեան, խեղկատակութեան, ցոփութեան. միւսն՝ սնեալ եւ տոգորեալ Սուրբ դրովք, կ'ախորժի վարդապետել, խրատել, կշտամբել զթուլութիւն Հայոց ի քրիստոսական կրօնս: Առաջինն՝ զուարճացնել եւ ծիծաղեցնել կ'ուզէ. երկրորդն՝ ի գղջումն եւ յապաշխարութիւն կը յորդորէ՝ հոգեկրօն անձանց առաքինութիւններն եւ սքանչելիքները մանրամասնօրէն պատմելով: Նա՝ ճշմարիտ || (Ա.29) աշխարհական մ'է, զոր իւր հեշտասիրութիւնն մինչեւ ի լիտութիւն կը տանի. սա՝ կատարեալ եկեղեցական մ'է, տեղեակ աստուածաբանական խնդրոց, զոր իւր նախանձայուգութիւնն ուղղափառ կրօնից կը մղէ մինչեւ յանվայելուչ անարգական բացատրութիւնս ընդդէմ Արիանոսաց (երես 98): Այս աշխարհականս է աւասիկ բուն հեղինակ գրոցս՝ Յոյն Փաւստոս Բիւզանդ. եւ այս եկեղեցականս է անանուն ոմն, զորոյ Ասորի ըլլալն ի մօտոյ պիտի հետազօտենք: Ձգարմանանք ուրեմն, երբ ի տեղիս տեղիս Բիւզանդարանի հակասութեանց կը հանդիպինք: Փաւստոսի համար Վաղէս կայսրն է «թագաւորն մեծ Յունաց» (երես 80). եկեղեցականին համար՝ նոյն կայսրն է «անօրէնն Վաղէս» (երես 95), «չարագործն Վաղէս» (երես 101), եւ վերջապէս «էշ» (երես 98): Կեսարիոյ Եւսեբիոս եպիսկոպոսն մերթ կը կոչուի «կաթողիկոսն կաթողիկոսաց սուրբն մեծանունն երանելին հոյակապն սքանչելին Եւսեբիոս» (երես 72), եւ մերթ կը նկարագրուի իբր նախանձոտ մարդ եւ ատեցող սրբոյն Բարսղի Կեսա|| (Ա.30) րացւոյ (երես 94, 95, 96). եթէ սուրբ էր Եւսեբիոս, ապա չէր նախանձոտ. եթէ նախանձոտ էր, ուրեմն սուրբ չէր: Փաւստոս չամաչեր Պապայ սենեկին մէջ գործուած սողոմական նշաւակութիւնքը յայտնի համարձակ նկարագրել (երես 155, 215). եկեղեցականն կը գայթակղի Հայոց երգ եւ վիպասանութիւն սիրելէն (երես 33): Ի՞նչպէս կարելի է՝ որ Փաւստոս մի եւ նոյն գրչաւ գրէ 257 երեսին խայտառակութիւնը, Մանուէլ սպարապետի զիւր ծածկելիս ցուցնելն Վարդանդուխտ թագուհւոյն եւ ուրիշ մեծամեծ տիկնայց, եւ 223-5 երեսներուն ահաւոր սքանչելիքն՝ յորում Քրիստոսի կողէն արիւն կը հոսի պատարագի բաժակին մէջ: Այսչափ ջերմեռանգն հոգեւորութիւն եւ այնչափ խենէշ անպատկառութիւն ի՞նչսլէս կը միաբանին: Ի հակառակէն՝ ի՞նչպէս կարելի է որ եկեղեցականն, որ Բիւզանդարանի մէջ միշտ կը բարձրացնէ զպատիւ եկեղեցւոյ պաշտօնէից՝ դրէ 266-9 երեսներուն մէջ, թէ Յոհան եպիսկոպոսն որպիսի՝ անմիտ եւ շաղաշուտ խօսքերով || (Ա.31) եւ գործերով կ'անարգէր զիւր աստիճանին սրբութիւն: Եթէ իրօք այդ եպիսկոպոսն թշնամանած է զխորհուրդ մկրտութեան եւ արքունեաց միմոս դառնալով՝ ի չորս ոտս սողելով եւ ուղտու պէս կառաչելով ծաղրած է զխոստովանութիւն մեղաց եւ զապաշխարութիւն, եկեղեցական գրիչն կամ պարտէր բոլորովին լռել զայդ քարուականութիւնս, կամ եթէ հարկ համարէր պատմել՝ այնպիսի ոճ եւ լեզու պարտէր ի գործ ածել, որ ընթերցողք իրեն հետ մէկտեղ գատապարտէին զանարժան եպիսկոպոսդ, եւ ոչ թէ ծիծաղէին:

Փաւստոսի են այն չհաւատալի թուոց ստուարութիւնք՝ յորս հարիւր հազարներն եւ միլիոններն աննշան գումարներէ բնաւ չեն տարբերիր: Վասակ սպարապետ 400.000 Հայ կտրիճներով այնպիսի քաջութեամբ կը կռուի Մծբնայ մօտ Յունաց զօրաց հետ, որ «բանակեալք էին իբրեւ զաւազ առ փին ծովու բազմութեամբ», որ այդչափ բազմութենէ եւ ոչ մին կ'ապրի (երես 130, 131). — նոյն Վասակ 600.000 զօրօք կը ջարդէ զՊարսից բանակն, եւ Շապուհ թագաւորն հազիւ || (Ա.32) միաձի կը ճողոպլի (երես 137). — Վահրիճ 4 միլիոն զօրօք («չորեք հարիւր բիւր») եւ Դեհկան նահապետ նոյնպէս 4 միլիոնով⁹ («չորեք հարիւր բիւր») կը յազթուին ի 40.000 եւ յ'70.000 զօրաց Վասակայ, որ է ըսել, թէ ի Վահրիճայ պատերազմին մէջ մի Հայ կռուած է ընդ 100 Պարսկի (երես 147, 149). — Զիկ եւ Կարէն՝ պարսիկ զօրագլուխքն՝ կ'արշաւեն ի Հայս 5 միլիոնով («հինգ հարիւր բիւր» երես 169). — Տէրէնտ ստրատելատ յօգնութիւն կը գիմէ Պապայ 6 միլիոնով («վեց հարիւր բիւր» երես 185), իսկ 145-58 երեսներուն մէջ Հայաստան վազող ուրիշ պարսիկ զօրաց թիւը եթէ գումարենք՝ աւելի քան զ'12 միլիոն կը գտնենք, թող զայն զօրս, որոց թիւն յատկապէս չի նշանակուի, այլ կ'ըսուի թէ էին «իբրեւ զաւազ ծովու բազմութեամբ» (երես 150): Այսչափ ստութեամբ չշատանալով պատմիչն՝ յամենայն նուազի || (Ա.33) միաձի մագասուր փախչել կու տայ Շապուհ թագաւորի կամ Մերուժանայ, եւ ծաղրական անհնարութիւն մ'ալ կը բարգէ, թէ ինչպէս ամենայն պարսիկ զօրաց առ հասարակ սրոյ ճարակ ըլլալէն ետքը՝ տակաւին կը գտնուին մնացեալներ, որ կը փախչին (երես 145, 152, 198):

Փաւստոսի են գարձեալ այն տարօրինակ դէպքերն եւ մանրամասնութիւնք, որ աւելի վիպասանութեան կը յարմարին, քան թէ ստուգաբան պատմութեան: Այսպէս. Տիրան թագաւորին ճարտուկ ճանճկէն երիվարին առասպելը եւ նոյն երիվարին պատճառաւ Տիրանայ ձերբակալումը (երես 49). — Յունաց Վաղէս կայսեր կազամբավաճառի կերպարանօք Պարսից Ներսէս թագաւորին բանակը մտնելն ի լրտեսութիւն (երես 55). — սրբոյն Ներսէսի ստելն վասն անձին՝ մտացածին անգոյ մեղաց խոստովանութեամբ, եւ բոլոր ունկնդրաց՝ թագաւորաւն հանգերձ՝ խնդալէն մարիլը (երես 69). — Հայ հողոյն եւ պարսիկ հողոյն զարմանալի յատկութիւններն, յորոց առաջինն ամբարտաւանութեամբ բարբառել կու տայ, իսկ երկրորդն՝ խոնարհութեամբ (երես 166-8). || (Ա.34) — սպիտակ հեր եւ սեաւ մօրուս ունենալուն վտանգը (երես 174). — Յոհան եպիկոպոսի վարքն ու բարքը (երես 266-9):

Վերջապէս Փաւստոսի են Պապ թագաւորին պղծագործութեանց անհամեստ նկարագիրներն (երես 155, 215). — Փառանձեմայ անասնական խառնակութեամբ անշնչանալն (երես 173-4). — գունդագունդ մարդոց դիմել վազելն՝ որպէս զի տեսնեն ի կախաղանի զձիւնափայլ սպիտակութիւն մարմնոյ մօրէ մերկիկ կնոջ¹⁰, «զի իբրեւ սքանչելի ինչ՝ երեւէր յաշխար-

⁹ Մը դաշտը Հայաստանի կրցած են ընդգրգել զայդ 4 միլիոն զօրաց բանակներն, դժբախտաբար պատմիչն մոռցած է ըսել:

¹⁰ Նոյնպիսի ինչ կայ եւ յԵւսեբեայ Եկեղեցական պատմութեան, Լ. Թ. երես 634, բայց տե՛ս դտարբերութիւն գրչին. «Եւ կանայք մի մի զոտից իւրեանց կապեալ լինէին, եւ ի վեր ի բարձու մեքենայիւք տանջեալ լինէին մերկ պճղով (իմա ըստ յունիկն՝ մերկ մարմնով), տեսիլ չարաչար անողորմ եւ խիստ քան զամենայն ինչ տեսողացն էին նոքա»: Փաւստոսի

հին», կ'աւելցնէ ցանկասէր պատմիչն՝ որ զկախաղանին սոսկում չի մտածեր (երես || (Ա.35) 178). — Շապհոյ ձի հեծնել եւ ձերբակալեալ Հայ տիկնայց քովէն անցնիլը յասպարիզին եւ ամենէն գեղեցիկները յիւր վրանն փոխադրել տալը, «քանզի մօտ յասպարէզն հարեալ էր խորանն, յոր առեալ մտանէր դործել զանօրէնութիւն», կ'աւելցնէ նոյնպէս պատմիչն՝ որ կ'ուզէ զերեւակայութիւն ընթերցողին նոյն հեշտութեամբ վառել, որով իւրն վառուած || (Ա.36) կ'երեւի (երես 176-7). — Կնոջ մի պատիւը խառնիճաղանձ ղօրաց առել եւ բարձրաձայն թշնամանելը (երես 251). — Եղջիւրներուն խօսքն, որ ռամկաց տգեղ յիշոց մի թուի ակնարկել (երես 252). — Եւ քան զամէնն աւելի՝ 257. երեսին ամէնախայտառակ տեսարանն յանդիման Հայոց թագուհւոյն եւ իշխանուհեաց, տեսարան, որ աներկմիտ եմ թէ պիտի զմայլեցնէր զԱրետինոյ (Aretino) եւ «Evvisa» գոչել պիտի տար իրեն՝ եթէ զիտալերէն թարգմանութիւն Փաւստոսի կարգացած ըլլար:

Ջայս ամենայն կը կոչէ Փարպեցին անյարմար, անդէպ, անպատշաճ, անհաճոյ, դինչիւղէտ, ընդունայն, անպիտանաբան, շաղփաղփութիւն, եւ Ասորւոյ կ'ուզէ վերադրել, որ ձեռնամուխ ըլլալով ի դիրս Փաւստոսի՝ այլայլեր է զՊատմութիւն «ուսեալ Բիւզանդացւոյն»: Միամիտ Փարպեցին կը դժուարի հաւատալ, որ Բիւզանդիոյ դպրոցաց մէջ վարժեալ հեղինակի ըլլան այս անպիտանութիւնք, որպէս թէ մայրաքաղաքի ուսումնարաններն պարտք կամ պաշտօն ունենային՝ մի միայն զդաստ եւ ծանրաբարոյ մատենագիրներ նուիրել աշխարհի: Միթէ Վոլտէր՝ որ գրած է || (Ա.37) զԱղջիկն Օուլէանի (La Pucelle d'Orleans), Պարիս քաղաքի դպրոցներուն, եւ որ եւսն է՝ Յիսուսեան կրօնաւորաց աշակերտն չէ՞ր:

Այժմ դարձունենք Բիւզանդարանի միւս երեսներն. ծայրայեղ զուարճախօսութեան եւ անհամեստութեան դէմ ծայրայեղ բարեպաշտութիւն եւ սրբութիւն: Մատենին առաջին տողերէն սկսեալ հրաշք հրաշից եւ տեսիլք տեսլեանց կը յաջորդեն (տե՛ս յերես 8, 12, 22, 25, 37, 48, 72, 87, 93, 101, 108, 112, 198, 218, 219, 220, 221, 223, 268): Դիտել կու տամ, որ յերես 25 Կոստանդինուս թագաւորին ի Հրեշտակէ սպասաւորին կը գտնուի եւ յԱգաթանգեղոս¹¹, երես 645. — յերես 72 իջանել աղաւնոյն յերկնից եւ հանգչիլ նախ ի գլուխ Բասիլիոս երիցապետին եւ ապա ի վերայ սրբոյն Ներսէսի՝ կայ նաեւ յԵւսեբեայ Եկեղեցական պատմութեան՝ Զ. իթ. երես 478, ուր կը կարդանք, թէ «Յանկարծակի իբրեւ ի բարձանց թռուցեալ աղաւնի մի, եւ եկն հանգեալ ի վերայ գլխոյ նորա» || (Ա.38) (Փեբիանոսի). — յերես 223 Հաղորդութեան սուրբ խորհրդոյն չհաւատացող կրօնաւորին վերայ պատմուած սքանչելիքն կը գտնուի երկու տեղ ի Վարս Հարանց՝ Զ. Բ. երես 426, 443:

զրոյց մէջ սքանչելի մերկութիւն կնոջ տեսնելու կը վազեն մարգիկ, իսկ յԵւսեբիոս՝ տեսողքն կը սոսկան, կը փշաքաղին: — Դիտելի է նոյնպէս թէ որպիսի պարկեշտութեամբ կը պատմէ Թովմա Արծրունի զկախումն Համազասպուհեայ, զոր «մերկանան ի հանգերձիցն, զի քրիստոսեան փառօքն զգեցցի, արկանեն տոռունս ի սրունսն, կախեն զհիւսիսային աշտարակէն, գոհացող համբերութեամբ ընդունի զվճիռ մարտիրոսական»: Ա. ծ. երես 68: Նմանապէս Պասլ թագաւորի «բազմագիմակ պղծութեանց» վերայ խօսելէն կը զարշի Թովմա Արծրունի, ըսելով՝ «զոր ոչ է հաճոյ երկրորդել ի դիրս աստ»: Ա. ծա. երես 72: Փաւստոսի համար չիք ինչ հաճոյադոյն քան զերկարաբանել զայդպիսեաց:

¹¹ Մեր այժմու Ագաթանգեղոսին յԱսորի գործարանէ ելած եւ յԱսորի լեզուէ ի Հայ թարգմանեալ ըլլալուն կասկածներ ունիմ:

Աստուածաշունչ գրող յատուկ ձեւեր եւ ասացուածներ ոչ սակաւ են ի գիրս Փաւստոսի, եւ նոյն իսկ Հին կտակարանի պատմութեանց նմանութիւնք: «Երեւեցաւ նմա Հրեշտակ Տեառն ի տեսեանն, եւ ասէ ցնա. Յուսիկ, որդի Գրիգորի, մի՛ երկնչիր, զի լուաւ Տէր ազօթից քոց, եւ ահա ծնցի ի քո զաւակացդ ա՛յլ զաւակ»՝ երես 12 («Ահա՛ Հրեշտակ Տեառն ի տեսեանն երեւեցաւ նմա՝ եւ ասէ. Յովսէփ, որդի Դաւթի, մի՛ երկնչիր...»՝ Մատթէոս, Ա. 20. — «Զի լուաւ Տէր տառապանաց քոց»՝ Ծնն. ԺԶ. 11»): — «Եկն Հրեշտակ Աստուծոյ, եւ ասէ ցնա. Յակոբ, Յակոբ: Եւ նա ասէ. Աւասիկ, Տէր»՝ երես 22 («Եւ կոչեաց զնա Հրեշտակ Տեառն յերկնից, եւ ասէ. Աբրաամ, Աբրաամ: Եւ նա ասէ ցնա. Աւասիկ եմ»՝ Ծնն. ԻԲ. 11): — «Գնայր նա ամենայն պատուիրանօքն Տեառն եւ արդարութեամբ անարատութեամբ»՝ երես 69 («Գնային յամենայն պատուիրանս եւ յիրաւունս») || (Ա.39) Տեառն անարատք»՝ Ղուկաս, Ա. 6): — «Եւ զարթեալ սքանչելին Բարսեղ, եւ զարմացեալ ընդ այն տեսիլն, էր մտախորհ, եւ խորհէր ընդ միտս իւր վասն տեսեանն՝ թէ զի՛նչ իցէ. եւ անգէն հասեալք մատուցանէին նմա զթողութն առաքեալքն ի Կեսարիայ քաղաքէ Եւսեբի եպիսկոպոսի»՝ երես 97. («Եւ մինչգեռ զարմացեալ էր ընդ միտս Պետրոս՝ թէ զի՛նչ իցէ տեսիլն, զոր ետես, ահա արքն առաքեալք ի Կոնստանտինոպոլսի քաղաքէն Սիմոնի»՝ Գործք առաքելոց, Ժ. 17. — «Եւ ահա անգէն երեք արք եկին կացին առ ապարանիցն, ուր եսն էի, առաքեալք ի Կեսարիայ առ իս»՝ անդ, ԺԱ. 11): — «Տէր Յիսուս Քրիստոս, ընկալ զհոգի իմ: Եւ զայս ասացեալ, արձակեաց զոգի»՝ երես 218 («Տէր Յիսուս, ընկալ զոգի իմ... Եւ զայս իբրեւ ասաց՝ ննջեաց»՝ Գործք առաքելոց, Է. 58-9): — «Բարձեալ են արդ փառք Հայոց, զի բարձաւ արդարն Աստուծոյ յայսմ երկրէ»՝ երես 227. («Բարձեալ են փառք Իսրայէլի յառնուլ տապանակին Տեառն»՝ Ա. Թադ. Դ. 22): — «Նա առաւել ունկն գնէր մանկտոյն՝ որ ի տիող հասակակիցք էին նորա, || (Ա.40) առաւել քան զծերոցն իմաստնոց՝ որք կարող էին զօգտակար խրատն մատուցանել նմա»՝ երես 235 («Եւ եթող [Ռոբողամ] զխորհուրդ ծերոցն, զոր խորհեցաւ ընդ նոսա, եւ խորհեցաւ ընդ մանկտին սննդակիցս իւր՝ որ կային առաջի նորա»՝ Գ. Թադ. ԺԲ. 8): — «Յընչաց քերեաց (տպ. յընչացք եբաց), զի տեսանէր զնա պատանեակ մի կայտառ անմուրուս, երեսօք գեղեցիկ»՝ երես 254 («Իբրեւ հայեցաւ այլազգին եւ ետես զԴաւիթ, արհամարհեաց զնա, զի էր պատանեակ խարտեաշ, եւ աջօք գեղեցիկ»՝ Ա. Թադ. ԺԷ. 42): — Իսկ Բագոս զօրավարին փղի ներքեւ ճմլուելով մեռանիլն՝ երես 138-9, գրեթէ բառ առ բառ կը գտնուի յԱռաջին Մակաբայեցւոց Զ. 43-6:

Անցնինք հոգեշահ խրատներուն, Սուրբ Գրող վկայութեանց եւ աստուածաբանական վարդապետութեանց, որ ընդհանրապէս ձանձրոյթ բերելու չափ երկայն են: Տե՛ս զխրատ սրբոյն Վրթանիսի, երես 26-7. — զգառն եւ զսաստիկ եպերանս՝ որով կը կշտամբուի Հայ ազգին թուլութիւնն ի || (Ա.41) քրիստոնէութեան՝ երես 32-5. — զճառ Դանիէլի Ասորւոյ, երես 38-41. — զարձեալ կշտամբանք Հայ ազգին ամբարշտութեան «ի փոքրկանց մինչեւ ցմեծամեծս»՝ երես 45-6. — ընդարձակ հատուածք ի թղթոցն Պաւղոսի առաքելոյ առ Գաղատացիս եւ առ Կորնթացիս, եւ ի թղթոյն Յակոբոսի առ Կաթողիկեայս՝ երես 77, 78. — աստուածաբանու-

Թիւն Ներսէսի առաջի Վաղէս կայսեր, որ ամբողջ եօթն երես լեցուցած է՝ 80-7. — նորին Ներսէսի յորդորանքն առ իւր աքսորակիցս՝ երես 91, 92. — բռնուն հակառակութիւնն, որ ցոյց կը արուի ընդդէմ «մոլեկան» Արիանոսաց (երես 96) «անիծեալ աղանդոյն» (երես 25) կամ «ձախող աղանդոյն» (երես 95), որոց մկրտութիւնն կը կոչուի «սուտ եւ պիղծ» (երես 81), եպիսկոպոսքն՝ «անօրէնութեան հովիւք» (երես 89), քահանայքն՝ «մշակք սատանայի» եւ «պաշտօնեայք սատանայի» (երես 89), փաստաբանքն՝ «խող», եւ պաշտպանն Վաղէս կայսր՝ «էջ» (երես 98). — սրբոյն Ներսէսի յանդիմանութիւնն առ Արշակ՝ երես 110-3, 119, 120, հոծ եւ || (Ա.42) խիտ ականարկութեամբք ի Հին եւ ի Նոր կտակարանաց. — Արտաշատ քաղաքի Զուրիթ երիցուն աղօթքն ի ժամ մահուն՝ երես 175. — Նպատ լերին վերայ խրատքն սրբոյն Ներսէսի առ Պապ՝ երես 195-7:

Այս ամենայն, որ բռնազբօսիկ հանգամանք ունի եւ շատ անգամ կը կասեցնէ զընթացս Պատմութեանն Փաւստոսի, պատուաստեալ է ի վերայ բանից բուն մատենագրին ի ձեռն եկեղեցականի՝ որ գիտմամբ կամ թէ յանգէտս համեմած է աղիւ հոգեւորութեան զգիրս մի անհամ եւ անաղբազում ուրեք (ըստ առաքինական ըմբռնման):

Ո՛վ է այս եկեղեցական. զանունն չգիտեմ, այլ զազգութիւնն քաջ կը նշմարեմ, որ է Ասորի: Այնպիսի գէպքեր, այնպիսի յիշատակութիւններ անձանց եւ իրաց ազուցած է այս եկեղեցականս Փաւստոսի գրոց մէջ, եւ այնքան խոր տեղեկութեամբ՝ որ իբր անջնջելի կնքով գրոշմուած է իւր Ասորի ազգութիւնն վեր ի վայր ի մատենին. ա. Ըստ Ասորեաց՝ Նոյեան տապանն || (Ա.43) հանգչած է ի Արարազ¹² լերին, որ է մի ի լերանց Կորգուաց

¹² Թէ Կորգուաց Սարարազ լեռնն ոչ է մերս Այրարատայ լեռնն կամ լեռնն Արարատեան, որ է ի դաւառին Այրարատայ եւ ազգային անուամբ կոչի Մասիք՝ զայսմանէ տե՛ս ի ծանօթութեան յերես 61 Պրակիս: * || (Ա.61) Կը յիշեմ որ Հ. Ղուկաս Ինճիճեան ի Ստորագրութեան Հին Հայաստանի կը խօսի զՍարարազ լեռննէ Բիւղանգարանի, այլ զարդիս չունենալով ի ձեռին զմատենան Ինճիճեանի, զուրկ եմ ի տեղեկութեանցն, զոր հաւաքած է նա, եւ անծանօթ կը մնայ յինչն իւր կարծիքն: Ըստ իս ալ է Սարարազ ի Կորգուաց գաւառին՝ յեզերս Հայոց աշխարհին արեւելեան-հարաւակողման, եւ ալ է Այրարատայ լեռնն կամ լեռնն Արարատեան, որ է ի գաւառին Այրարատայ Հայոց աշխարհին եւ ազգային անուամբ կոչի Մասիք: Նոյի տապանն ըստ ոմանց հանդչած է ի Մասեաց լերինս, ըստ այլոց (եւ յանուանէ՝ Ասորեաց) հանգչած է ի լերինս Կորգուաց: Բիւղանգարանի գրածն զՅակոբայ Մծբնացւոյ արտաքոյ է ամենայն երկբայութեան. սուրբն Յակոբ ի Կորգուաց լերինս փնտռելու կ'երթայ զհետս տապանին, եւ ի Սարարատեան լերին կը բղխեցնէ հրաշիւք աղբիւր մի՝ «որ մինչեւ ցայսօր ասե՛ն այնմիկ Աղբիւր Յակոբայ» երես 22: || (Ա.62) Սարարատեան եւ Արարատեան անուանց նմանութենէն, անշուշտ, չփոթած են մեր հին մատենադիրք ոմանք եւ համարած. են, թէ Յակոբ Մծբնացի ելած է ի լեռնն Մասեաց. ըստ այսմ ի Վարս Հարանց, Հ. Բ. երես 485: «Մեր ոմն պատուական յոյժ, այր տեսանող, բնակեալ էր յերկիրն Հայոց, ի ստորոտ լերինն, որ կոչի Մասիք, ի տեղւոյն որ կոչի սուրբ Յակոբայ Աղբիւր»: Նոյնպէս դրիչ վարուց Յակոբայ Մծբնացւոյ (Սոփերք Հայկականք, ԻԲ. երես 22) թէպէտ եւ կը զանազանէ զԿորգուաց լեռնն եւ զլեռնն Մասիս խօսելով զդաւարմանէ տապանին, այլ զՄծբնացի հայրապետին վերելս կը համարի ի Մասիս. «Արդ, որ այսչափ հրաշագործէր սուրբն Յակոբ, զիւրդ անդիտանայր վասն տապանին, թէ ուր կ'առուցեալ կայ: Ոմանք ի լեռնն Կորգուաց ասացին, եւ ոմանք ի լեռնն Մասիս՝ որ յԱյրարատեան գաւառին: Նա աւանիկ եւ յօտն Մասեաց աղբիւր բղխեալ կայ, եւ եկեղեցի յիւր անուն կոչեցեալ մինչեւ ցայսօր ժամանակի»: Նոյնպէս թարգմանիչն Միխայէլի Ասորւոյ չփոթած թուի || (Ա.63) զՍարարազ եւ զԱրարատ. «Յովսէփոս ասէ, թէ տապանն մնաց յԵւքիմէ լեռնն ի Պիսիգացւոց երկիրն, բայց ճշմարտապէս կայ ի Հայք Մեծ, ի լեռնն Սարարազայ (տպ. ի լեռնն Արարազայ), որ է Մասիս ըստ բնագրոցն» երես 10. եւ գարձեալ «Եւ գնաց Մահադի եւ արար զբնակութիւն իւր ի լերին Սարարազայ (տպ. ի լերին Արարազայ), յաշխարհն Հայոց: Եւ երթայր յամենայն կողմանս եւ զամենայն ազգ միապէս կոտորէր. եւ եկն ի ձգիւրոյ սահմանսն, եւ հարկանէր եւ աւերէր առ հասարակ» երես 364: Ափսո՛ս որ Միխայէլի ասորերէն բնագիրն կորուսեալ ըլլալով՝ չենք կրնար ստուգել զանունդ Սարարազ, բայց ո-

(Կորդուկաց լեռինք [les monts Carduques] կը բաժանեն զհարաւային մասն Հայաստանի յԱսորեստանէ եւ ի Միջագետաց): Կը տեսնենք ի Բիւզանդարանի, որ սուրբն Յակոբ Մծբնացի կ'երթայ ի գաւառն Կորդուկաց, ի լեռնն Սարարադայ՝ տեսանել զտապանն. «Զայնու ժամանակաւ խաղաց գնաց մեծ եպիսկոպոսն Մծբնացւոց... որում անունն Յակոբ... յիւրմէ քաղաքէ անտի՝ գալ հասանել ի լեռինս Հայոց, ի լեռնն Սարարադայ¹³, ի սահմանս Այրարատեան տէրութեանն, ի գաւառն Կորդուկաց... տեսանել զփրկալ» (Ա.44) կան տապանն նոյեան շինուածոյն, զի յայս լեռին հանգեաւ նա ի ջրհեղեղէն» երես 22. || (Ա.45) (Սարարատեան լեռն, եւ Սարարադ լեռն՝ դարձեալ յերես 22 եւ 24): Զայս աւանդութիւն Ասորւոց, թէ՛ Նոյի տապանն հանգչած է ի լեռինս Կորդուկաց, կը գտնենք նաեւ ի Համաբարբառի Եփրեմայ Ասորւոյ՝ երես 53. «Եւ միւս եւս Նոյի սեղանոյն՝ որ շինեցաւ ի լեռն Կորդուկացւոց». եւ յայտնադոյն ի Պատմութեան Հռիփսիմեաց Մովսիսի Խորենացւոյ՝ երես 300-1, յորում Կորդուկաց հետ յիշի նաեւ Սարարադայ լեռն՝ հանդոյն դրելոցն ի Բիւզանդարանի. «Եւ վասն յայտնի անուանն նոքա (Հռիփսիմեանք) դադտ գնացեալ ընդ մէջ Կորդուկաց՝ ընդ || (Ա.46) լեռն Սողոմի... Բայց այսր լեռին ասի յԱսորւոց, թէ ի նուազել ջուրցն հեղեղաց, եհաս տապանն ի գլուխ լեռինն, որ է Սարարադայ, եւ ընդ մէջ անցեալ սղոցաձուկնն՝ արդելու գնաւն, եւ անուն քաղաքագեղջն կոչեցաւ Թըմնիս¹⁴, այսինքն՝ թէ ութ ոգիք ելին ի տապանէն»: Սոյն Սարարադ լեռն է, որ այժմ կոչի ձուտի, քանի մի ժամաւ հեռի ի ձէզիրէ-իպնի-էօմէր քաղաքէ Քրդստանի, եւ Խորենացւոյ յիշած Թըմնիս քաղաքադիւղն մինչեւ ցայժմ կը դտնուի ի ստորոտ ձուտի լեռին՝ նոյն անուամբ եւ նոյն նշանակութեամբ. «Գարեթի Թմանին, այսինքն՝ Գեօղ ութից» (կը դրէ Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, երես 351). աւան ի ստորոտ

րովհետեւ Սարարադ եւ ձգիրէ զոյդ կը յիշուին յերկրորդ վկայութեանդ (տե՛ս ձէզիրէ իպնի-էօմէր՝ յերես 46 Պրակիս), եւ զի կ'ըսէ պատմիչն թէ Մահադեայ հետեւողքն քուրդք էին, հաւանական է որ Միխայէլ զՍարարադ լեռն կը համարի ի Կորդուկաց գաւառին իբրեւ զԲիւզանդարանի Ասորին: Յայտնի է, թէ Գրիգորիս կաթողիկոս Աղթամարցի (ի ժՁ. դարուն) || (Ա.64) յիւրում տաղին «դու դրախտ յղեմայ» զոր լեռն կը հասկանայ Սարարադայ անուամբ. «Լեռնըն Սարարադ, կառմե՛ղ եւ Սինա, / Թաքոր՝ Լ. Ահմեթոն նրման Բեթելայ, / Լեռնըն Վարազայ եւ Գալիլիայ, / Ով ի քեզ դիմէ շուտ փարթամանայ»:

¹³ Վիկտոր Լանկլուս վայրապար կը գրէ ի ծանօթութեան դաղղիերէն թարգմանութեան Բիւզանդայ (Collection des Historiens anciens et modernes de l'Arménie, Հ. Ա. երես 218). «L'orthographe du nom de Sararat, donnée par Faustus, me parait être une faute des copistes, car elle ne se trouve que chez cet écrivain». Լանկլուս որ զՍարարադ եւ զԱյրարատեան լեռն (որ եւ Մասիք) նոյն կը համարի, կը պարտաւորի «ի սահմանս Այրարատեան տէրութեանն» թարգմանել «dans le territoire de la principauté d'Ararat», փոխանակ թարգմանելոյ «aux frontières du royaume d'Ararat». Բիւզանդայ «Այրարատեան տէրութիւնն» նոյն է ընդ «Այրարատեան թագաւորութեան» Երեմիա մարգարէի (ՄԱ. 27) եւ նշանակէ զաշխարհն Հայոց: Բիւզանդարանին Սարարադայ յեգերս Հայոց աշխարհին, եւ ոչ թէ ի նմին իսկ Հայաստանի, դտնուելուն ապացոյց մ'ալ այս է, որ պատմիչն նոյն գլխոյն մէջ Սարարադ լեռին ուղեւորութիւնը գրելէն ետքը կ'ըսէ յերես 23-4 Յակոբ Մծբնացւոյ համար. «Ապա յետ այսորիկ լուր լուաւ յերկրէն Հայաստանէ սքանչելի եպիսկոպոսն Յակոբ, խաղաց գնաց առ մեծ իշխանն Մանաճիւր Ռշտունի, եւ եկն թափեցաւ յաշխարհ նորա», որ կը նշանակէ, թէ Յակոբ Մծբնացի ցայն վայր չէր գնացած յերկիրն Հայաստան, որով եւ Սարարադն Կորդուկաց պէտք է չփոթուի ընդ Այրարատեան լեռին Հայոց աշխարհին:

¹⁴ [Պրակ Բ. էջ 64] Յերես 46, տող 6 Աւաջին Պրակիս գրած եմ Թըմնիս, ըստ տպագրին Ս. Ղազարու Պատմութեանն Հռիփսիմեանց ի Խորենացւոյ: Ուղղագրոյն թուի ինձ ընթեռնուլ Թըմնիո (կամ Թըմնիոյ), ըստ ասորականին Թմօնեօ (այսինքն՝ Ութ), ինչպէս գրած եմ անգ յերես 47: Ո եւ Ս նշանագրաց բազում չփոթութիւնք կան ի նախնեաց մատենաս:

վերագրեալ լերինն ձուտի, յարեւելեան կողմն Ճէզիրէի մերձ նմա: Յայս աւան ասեն նախ առաջին իջեալ Նոյի եւ եղելոցն ընդ նմա, եւ յայնմանէ կոչեցեալ Գեօղ Ութից¹⁵, վասն ութ անձանց որք ելին ի տապանէ»:

|| (Ա.47) բ. Ի՞նչ կը նշանակեն Ասորի անձանց տարապայման գովաբանութիւնքն, օրինակ իմն զսուրբն Յակոբ Մծբնացի Նիկիոյ ժողովոյն || (Ա.48) միւս եպիսկոպոսներէն աւելի զարմանալի կերպով նկարագրել իբր տեսող Հրեշտակի եւ սպասաւորեալ ի Հրեշտակէ, եւ քան զբազումս յեպիսկոպոսաց վերադոյն բազ|| (Ա.49) մեցնել զինք ի սիւնհոգոսին, եւ ըսել թէ նոյեան տապանին¹⁶ զմի մասնն ընդունեցաւ ի Հրեշտակէ: Ո՞չ ապաքէն այս ամենայն թուի գիւտ Ասորւոյ, որ ուզած է պանծացնել զիւր ազգային Եկեղեցւոյ սուրբն¹⁷, ինչպէս Հայ || (Ա.50) վարդապետք ոմանք ըրած են նկատմամբ Գրիգոր Լուսաւորչի՝ դերազանց հրաշքներու ստեղծաբանութեամբք: «Ի՞նչ են՝ յերես 37 Դանիէլ Ասորւոյ վերայ պատմուած մի քան զմի անհաւատալի հրաշքներն «զորս ոչ [ոք] բաւեսցէ ընդ դրով նշարանաց փակել», եթէ ոչ Ասորւոյ ճոռոմ մեծաբանութիւնք: — Նոյնպէս յերես 219-20 Շաղիտա Ասորւոյ նման երկրորդական անձին վարուց եւ «բիւրապատիկ սքանչելեաց» վերայ, ո՞վ կրնար ունենալ կամ հնարել զայն մանրամասն տեղեկութիւնս՝ եթէ ոչ ասորի մի:

դ. Ասորիք մեծ ազդեցութիւն ունեցած են ի Պարսս՝ քրիստոնէութեան առաջին ժամանակներէն մինչեւ յերեւել մահմետա|| (Ա.51) կանութեան, պարսիկ քրիստոնէից եկեղեցական լեզուն էր ասորերէնն. յաւուրս Շապհոյ Երկրորդի, Յազկերտի Առաջնոյ եւ Վռամայ Հինգերորդի քրիստոնէութեան

¹⁵ Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, որ չիլիքի զնորենացւոյն Թրմնիս, բայց նման խորենացւոյ Գեօղ Ութից կը ստուգարանէ զանուն քաղաքադէղը. չգիտեմ ուստի՝ առած է զիւր տեղեկութիւնս, ի տ Էրպըլոյէ¹⁸ (d'Herbelot), թէ յայլմէ ումեքէ: Նշանակեմ միայն, որ ասորերէն Ութ կ'ըսուի Թմօնէօ (իգական՝ Թմօնէ), արաբերէն սէմանէ, իսկ Գարեթի Թմանին թուի նշանակել Գեօղ Ութսնից, եւ ոչ թէ Գեօղ Ութից, զի ասորերէն Թմօնին եւ արաբերէն սէմանինէ կամ սէմանունէ նշանակեն Ութսուն: Այսպէս կը հասկանայ եւ շուեռացի արաբագէտն Յոհան Ուզգըր (Jean Otter), որ յամսն 1736-1743 ուղեւորած է յարեւելս, եւ կը գրէ իւր Voyage en Turquie et en Perse (Paris, 1743) ժառանգին երկրորդ հատորոյն 268 երեսը. «Dgezirai Ibni Umer est dans le voisinage de Mardin, et le Djoudi ou mont Aarar (այս է Սարարա) est à deux heures de chemir à l'est de la première... Sur son sommet, qui se voit de Mosul, l'on a bati une mosquée au l'on croit que l'arche s'arrêta, et Karye Tsemanin, ou le Village des quatre-vingts, est au pied de la montagne. L'on vent que ce soit le premier endroit où Noe s'arrêta avec sa famille après la sortie de l'arche».— Նոյնպէս կ'իմանայ եւ Յովսէփ Սիմոն Ասեմանի իւրումն Bibliotheca Orientalis, Հատոր Գ. մասն Բ. երես 785. «Thamanin octoginta non octo significat», այսինքն՝ «Թմանին նշանակէ Ութսուն եւ ոչ Ութ»: Թերեւս առ խորենացւոյ Գեօղ Ութից կը կոչուէր գիւղաքաղաքը ի քրիստոնէից, եւ ապա ի տիրանալ Արաբացւոց Գեօղ Ութից փոխուած է ի Գեօղ Ութսնից:

¹⁶ «Եւ ասի ի պատմութեանն զոր յԱսորեաց մեծ Զանիւ դաի, եթէ յորժամ զհրաշսն արար (զհեր աղջկանցն ի սպիտակութիւն դարձուցանելոյ) նշան տապանին ի ձեռին իւրում էր» Պտմ. սրբոյն Յակոբայ Մծբնայ. Սոփերք Հայկականք, ԻԲ. երես 23 (Ս. Ղազար, 1861):

¹⁷ Սրբոյն Յակոբայ Մծբնացւոյ երթն ի գաւառն Ռշտունեաց առ Մանաճիհը կը պատմուի ի Բիւզանդարանի իբր առ թագաւորութեամբ խոսրովու Բ.ի, որդւոյն Տրդատայ. նոյնպէս ունի եւ Մ. խորենացի (Գ. Ե.): Յերես 22 պրակիս զգահակալութիւն խոսրովու Բ.ի եզի յամին 342 հետեւելով Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի ժամանակագրութեան, բայց որովհետեւ ըստ Ասորի պատմչաց Յակոբ Մծբնացի վախճանած է յամին 338 (տե՛ս Յովսէփ Սիմոն Ասեմանի, Bibl. Orient., Հ. Ա. երես 17, Բ. 22, ա.) հարկ կ'ըլլայ երկցացուցանել զթուական թագաւորութեան խոսրովու Բ.ի: Վիկտոր Հանկուա զգահակալութիւն խոսրովու Բ.ի կը դնէ յամին 316 (!) (Collection եւ այլն, Հ. Բ., երես 386), մինչդեռ Նիկիոյ ժողովն գումարուած է յամին 325, եւ յայնժամու Հայոց թագաւորն էր Տրդատ, Հայրն խոսրովու Բ.ի:

թեան դէմ յուզուած հալածանաց պատմութիւնն Ասորի մատենադրաց ձեռք հասած է մինչեւ առ մեզ, եւ ունինք ցարդ այնպիսի ասորական վկայաբանութիւններ ի Պարսիկս նահատակեալ սրբոց՝ որ բոլորովին անծանօթ մնացած են թէ՛ Յունաց եւ թէ՛ Լատինացւոց: Արդ, Բիւզանդարանի մէջ կը տեսնենք, որ բազում ուրեք կը համաձայնի մեր Ասորի եկեղեցականն՝ Պարսկաստանի մարտիրոսաց վկայաբանութեանց ասորի հեղինակաց հետ: Մարութա Ասորի, եպիսկոպոս Նփրկերտի կամ Մարտիրոսաց քաղաքի (ի կատարածի Չորրորդ դարուն եւ ի սկիզբն Հինդերորդին), գրած է զՊատմութիւն երրորդ հալածանաց՝ զոր Շապուհ Բ. յարոյց ընդդէմ քրիստոնէից, եւ որ տեւեց քառասուն տարի (յամէն 340 մինչեւ ցամն 380): Այս պատմութիւն կը սկսի Տիսպոն քաղաքի Շմաւոն եպիսկոպոսի վկայաբանութեամբ (որ թարգմանեալ է գեղեցիկ հայերէն լեզուաւ || (Ա.52) ի ձեռն Աբրահամու խոստովանողի¹⁸ ի Հինդերորդ գարու եւ տպագրեալ ի Ս. Ղազար յամին 1854, Սոփերք Հայկականք, Ի.) եւ կ'աւարտի վկայաբանութեամբ Ակիփսիմեայ եպիսկոպոսի, Յովսէփայ քահանայի եւ Այթիւհա սարկաւազի: Մարութա կը գրէ, || (Ա.53) թէ որպիսի՝ ծանրածանր հարկերով կը նեղէր Շապուհ գլխաւորեալ Պարսից (Վկ. Շմաւոնի, երես 19-20). զնոյն կ'ըսէ եւ Բիւզանդարանի Ասորի եկեղեցականն. «Հարկօք եւ պէսպէս վշտօք նեղէր զնոսա»՝ երես 126: — Մարութա կը գրէ, թէ «Յամին երեսներորդի եւ երկրորդի Շապուհ արքայի, յաւուր յայնմիկ եւ հրաման անողորմ, եւ մերկացաւ սուրն ի կոտորել զամենայն, որ ասիցէ թէ քրիստոնեայ եմ» (Վկ. Շմաւոնի՝ երես 49). նոյնպէս եւ Բիւզանդարանի Ասորին. «Եւ յետ այսորիկ հրաման տայր ընդ ամենայն տեղիս իշխանութեան իւրոյ, թէ որ միանգամ զանուն քրիստոնէութեան ունիցի յիշխանութեան իմում, զամենայն մարդ միանգամայն հանցեն ընդ սուր» || (Ա.54) սատակեսցեն, զի մի՛ գտցի յիշխանութեան իմում, որ քրիստոնեայ անուն անուանեսցէ զանձն իւր»՝ երես 126-7: — Մարութա կը գրէ, թէ «Մեռան հազարք հազարաց» (Վկ. Շմաւոնի, երես 50). նոյնպէս եւ Բիւզանդարանի Ասորին. «Ապա բիւրս բիւրուց կոտորէին եւ հազարս հազարաց»՝ երես 127: — Մարութա կը գրէ, թէ յետ նահատակութեան Բարբաշեմին եպիսկոպոսի Սղակայ եւ Տիսպոնի, որ վկայեաց ի Քրիստոս յամին 346, քսան տարի (որ է ասել ցամն 366) առանց եպիսկոպոսի մնացին Սղակ եւ Տիսպոն¹⁹. Բիւզանդարանի || (Ա.55) Ա-

¹⁸ Աբրահամ խոստովանող թուի թէ ամբողջապէս թարգմանած է զՊատմութիւն Մարութայի, վասն զի Թովմա Արծրունի (Ա. ծ. երես 70) կը յիշէ նաեւ զվկայաբանութիւն Շահադոսդի (Սղակայ եւ Տիսպոնի եպիսկոպոսին), որ մասն է Մարութայի գրոցն: Մէլէս եպիսկոպոսի վկայաբանութիւնն (տպագրեալ ի Վարս Սրբոց, Ս. Ղազար, 1874, Հ. Բ.), եւ Ակիփսիմեայ եպիսկոպոսին, Յովսէփայ քահանային եւ Այթիւհա սարկաւազի վկայաբանութիւնն (տպագրեալ նոյնպէս ի Վարս Սրբոց, Ս. Ղազար, 1874, Հ. Ա.) առնուած են ի Մարութայի Պատմութեանէն, բայց իւրիք իւրիք փոփոխութեամբք եւ գեղջմամբք: Այս երկու վկայաբանութեանց ոճն շատ հեռի է Աբրահամ խոստովանողի ամէնընտիր ոճէն: Գաղղիացի քահանայն L'abbé F. Lagrange թարգմանած է ի գաղղիերէն զՊատմութիւն Մարութայի ի լատիներէն թարգմանութենէն, զոր Ստեփանոս Շուգիոս Ասեմանի հրատարակած է յասորի բնագրէն յամին 1748: Լակուանժ քահանայի մատենին մակագիրն է. Les Actes des Martyrs d'Orient եւ այլն. Nouvelle edition, Tours, Alfred Name et fils, éditeurs, 1876.

¹⁹ «Saint Barbascemin et ses compagnons souffrirent le martyre la neuvième lune du mois de janvier. Après sa mort, le siège de Séleucie et de Ctésiphon resta vacant pendant vingt ans, la violence de la persécution et la crainte empêchèrent les chrétiens de faire une nouvelle élection». F.

սորին կը պատմէ, թէ Հայոց թագաւորն Արշակ Բ. հաւատարմութիւն կ'երդնու Շապհոյ ի ներկայութեան Մարի երիցուն՝ որ «գլխաւոր» էր Տիսպոնի կղերին, վասն զի ինչպէս կ'ըսէ Մարութա՝ յայնմ ժամանակի եպիսկոպոս չկայր ի Տիսպոն. երես 125, 165: — Մարութա կը գրէ, թէ զմարմին Ակիփսիմաս եպիսկոպոսին, որ նահատակեցաւ յամին 376, գաղտուկ ամփոփել տուաւ Հայոց թագաւորին գուստրն, որ յայնժամ պատանդ էր ի ղրան Շապհոյ արքայի²⁰. Բիւզան(Ա.56)դարանի Ասորին անուղղակի իմն կը ծանուցանէ մեզ, թէ Մարութայի յիշած Հայոց թագաւորն է Պապ. վասն զի Պապ, որ թագաւորեց Քրիստոսի 370-376 թուականին, ի վերջին ժամանակս իշխանութեան իւրոյ «չըջեաց զմիտս իւր եւ խոտորեաց զսիրտ իւր ի թաղաւորէն Յունաց, եւ կամեցաւ խառնել զսէր իւր եւ առնել միաբանութիւն ընդ թագաւորին Պարսից: Եւ սկսաւ թիկունս իւր առնել զարքայն Պարսից, եւ արձակել անգրէն հրեշտակս յաղագս միաբանութեան»՝ երես 231. ահա այս միաբանութեան համար ընդ Շապհոյ՝ Պապ զիւր գուստրն պատանդ յուղարկած կ'երեւի ի գուռն Պարսից թագաւորին: — Մարութա կը գրէ Պարսից Մելես եպիսկոպոսին համար, թէ «Նաւեալ ի գետ մի անհնարին խորութեամբ, եւ տեառնագրեալ նշանաւ խաչին, անց ի վերայ դետոյն խոնաւութեան ջուրցն հողաթափօքն իբրեւ ի վերայ ցամաքի» (Վկ. Մելեսի, երես 36, եւ F. Lagrange, 70). զնոյն նշանագործութիւն՝ Բիւզանդարանի Ասորին կը պատմէ Դանիէլ Ասորւոյ եւ Շաղիտա Ասորւոյ վերայ. || (Ա.57) «Սա եւ կօշկօք քայլելոյն դնայր ի վերայ ջուրց գետոց, եւ ոչ թանային»՝ երես 37. «Եւ ի գետ իբրեւ հասանէր, կօշկօքն անցանէր ի վերայ ջուրցն գետոյն, եւ ոչ թանային կօշիկք նորա»՝ երես 220:

գ. Յետ դարձին Հայոց ի քրիստոնէութիւն ի ձեռն Գր. Լուսաւորչի, քանի մի գաւառք Հայաստանի, գլխաւորապէս Եկեղեցաց եւ Տարօն, խճողեալ էին Ասորի քահանայիւք եւ կրօնաւորօք (տե՛ս Զենոբ Գլակ, 24. Յոհ. Մամիկոնեան, 59): Տարօնոյ Գլակայ վանաց առաջնորդներն, որ յաւուրց անտի Լուսաւորչի մինչեւ ցգարն Եօթներորդ՝ էին ազգաւ Ասորի, անդստին ի մտէ քրիստոնէութեան ի Հայս սկսած էին ի գիր առնուլ իւրաքանչիւր ոք զիւր ժամանակին անցս, եւ սոցա գրուածոց հաւաքումնն մասնաւոր անուամբ կը կոչուէր «Ասորւոց պատմութիւն» (տե՛ս Զենոբ Գլակ, 19. Յոհ. Մամիկոնեան, 59): Բիւզանդարանի Ասորին՝ որ կատարեալ հմտութիւն կը ցուցնէ գործոց Տրգատայ, Լուսաւորչի եւ սորա որդւոց եւ թոռանց, ու Եկեղեցաց եւ Տարօն գաւառին || (Ա.58) առանձնականութեանց, յայս «Ասորւոց պատմութեանէն» առած է անշուշտ՝ ինչ որ կը գրէ յերես 7 (Տարօնոյ մեհեաններուն կործանումն²¹ եւ առաջին Հայ եկեղեցւոյ շինութիւնն ի

Lagrange, 93. «Les actes, le nom même de ce glorieux martyr (saint Barbasce) ne se retrouvent dans aucun martyrologe grec ou latin». Ման. Լակուանժի, անդ, 88:

²⁰ «Son corps (le corps d'Acepsimas) fut jeté hors de la ville, et gardé par des soldats; néanmoins, trois jours après, par les soins de la fille du roi d'Arménie, qui se trouvait retenue en otage en ces lieux, ses saintes reliques furent recueillies secrètement». F. Lagrange, 137. — «Եւ յետ վախճանելոյ նորա (Ակիփսիմեայ) ... քարշեալ ընկեցին զնա ի փողոցամէջս քաղաքին. եւ պահապանքն շուրջ նստեալ պահէին: Եւ զկնի երից աւուրց գողացան զպատուական նշխարս նորա գաղտաբար, հրամանաւ թագաւորագինն դստեր թագաւորին՝ որ էր յազգէն Հայոց»։ Վկ. Ակիփս. 101-2:

²¹ Տե՛ս ի գիրս Զենոբայ Ասորւոյ զպատմութիւն կործանման մեհեանիցն Տարօնոյ:

ձեռն Լուսաւորչի) յերես 15 (Ամարազ գեղջ եկեղեցւոյն շինութիւնն ի ձեռն նորին Լուսաւորչի) եւ այլն եւ այլն. տե՛ս յերես 6, 10, 11, 29, 32, 36-7, 38, 42, 44, 45-6, 48, 74, 114, 117, 230-1²², 252, 272:

Այժմ դիտարկեմ զբանքս: Փարպեցւոյն վերոյեղեալ վկայութենէն տեղեկացանք, որ նոյն իսկ Հինգերորդ դարու ընթերցողք ոմանք Բիւզանդարանի՝ նշմարած են անոր մի մասին միւս մասին հետ ունեցած մեծ || (Ա.59) աննմանութիւնը եւ կասկած յղացած են անհարազատ յաւելուածոց ի Պատմութեանդ. տեսանք նաեւ զկարծիս Փարպեցւոյ՝ որ հեղինակ յայրատութեանց, շաղփալիութեանց, անհաճոյ եւ անպատշաճ բանից Բիւզանդարանի կ'ուզէ ճանաչել զԱսորի ոմն: Ես զատեցի զաշխարհական եւ սթափական մասունս մատենին ի հոգեւոր եւ յերկրագագարդ մասանցն եւ ցուցի, թէ հակառակ կարծեաց Փարպեցւոյն՝ յայրատութիւնքն եւ անպատշաճութիւնքն են բաժին Փաւստոսի, եւ թէ Ասորին ուրիշ բան ըրած է, բայց եթէ՝ սրբութիւններ մտցնել Յոյն պատմաբանին դրոց մէջ, այնպիսի սրբութիւններ, որ զՀարանց Վարս եւ զՃառս կամ զՅորդորակս երանաշնորհ վարդապետաց եկեղեցւոյ կը յիշեցնեն ի տեղիս ուրեք: Այս Ասորին, - որ միայն եկեղեցական կամ արեղայ ոմն կրնայ ըլլալ եւ թերեւս Գլակայ վանական, - պարտէր անշուշտ վերցնել զամենայն անդէպ հատուածս Փաւստոսի՝ եթէ քննադատական դիտութիւնն ծաղկած ըլլար յիւրում ժամանակին. նա առ միամտութեան եւեթ խնայած || (Ա.60) կ'երեւի բնադրին չափազանց զուարճաբանութեանց, թէպէտ եւ չէ ինչ անտեղի ենթադրել, թէ մեր ձեռքն հասածներն՝ միայն քանի մի ճիւղեր են մեծ մեծ ողկոյզներու կտրուելէն ետքը մնացած²³:

Ժամ է, որ մատչիմ ի լեզուաբանական դիտողութիւնս՝ որք յերեւան պիտի հանեն թէ ի՛նչպէս սերտութեամբ եւ մտերմութեամբ ձեռն ի ձեռն կու տան Բիւզանդարանն եւ ա՛յլ թարգմանութիւնք, որ եղած են յասորւոյն ի Հինգերորդ դարու:

(Աստ աւարտի Երկրորդ մասնն) [հետազօտութեանն զՓաւստեայ]:

|| (Ա.64) ՆՈՐԱՅՐ Ն. ԲԻԻՉԱՆԴԱՅԻ

²² Տրդատ Թագաւորի մէն մի եկեղեցւոյ եօթն հող պարգեւած ըլլալն, զոր կը յիշէ Բիւզանդարանի Ասորին յերես 230-1, համաձայն է Ագաթանգեղոսի գրածին յերես 621 (առաջին տպագրութիւն):

²³ Օրինակ իմն, յերես 171 եւ 191 ուր Փաւստոս գրած է թէ Հայր մարգպետն «թշնամանեաց զտիկինն Փառանձեմ իբրեւ զբող մի», ինձ թուի թէ զեղչեալ է պատմութիւնն, զի իբրեւ զբող մի բառերն շատ ծանր նշանակութիւն ունին, եւ պէտք է որ Փաւստոս իւր սովորական ճոխաբանութեամբ յիշած ըլլայ մարգպետին սոսկալի թշնամանքներն եւ անարգանքներն, զորս ջնջել խոհեմութիւն համարած է Ասորի եկեղեցականն:

ՔՆՆԱՍԷՐ

ԻՆՔՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ ՆՈՐԱՅՐԻ

«Որքան կարեմ՝ զայն առնեմ» [Feci quod potui]

ՊՐԱԿ ԵՐԿՐՈՐԴ

Գին 5 դահեկան

3 Դեկտեմբեր 1887.

ՍՏՈՔՀՈԼՄ

STOCKHOLM 1887

TRYCKT Å C. A. GERNANDTS B. A. B. LITOG. AFD.

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Զեկուցումն. երես 2.

Նուէրք առ Քննասէրն. երես 5.

Մովսէս Խորենացի յորո՛ւմ ամի գրած է զիւր Պատմութիւնն Հայոց. երես 7.

Մովսէս Խորենացի եւ Թարգմանութիւնք իւր. երես 29.

Վերադարձութիւնք. երես 63.

ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆ

Հանգիսիս երկրորդ Պրակին համար պատրաստած էի Տեսութիւն Քննական քերականութեան Հ. Արսէնի Այտընեան. Աշխարհաբար Հայերէն ի Հինգերորդ դարու: Անվեհեր սլիտի ծախէի փրանկս 3-400 առ ի լոյս ընծայել զայս Տեսութիւն (որոյ ընդարձակութիւնն անցանէ զ'300 երեսս), եթէ յԱռաջին Պրակէն վաճառուէին 100 օրինակք եւ իմ ծախած դրամս || (Բ.3) դարձ առնէր առ իս. զի թէպէտ եւ շահ չեմ ակնկալեր, բայց գէթ զիմ ծախս ազատել կը փափաղիմ: Ահա միւսանգամ կը փորձեմ հրատարակել ըստ առաջնոյն 64 երես՝ փոքր յօդուածներով: Հարիւր գնողք եթէ գտնուին, կ'ապրի իմ Հանգէսս. ոչինչ կը շահիմ, այլ եւ ոչինչ կը տուժեմ:

Հետզհետէ հրատարակելի գլխաւոր յօդուածքն պիտի ըլլան, յետ Տեսութեան Քննական քերականութեան, զոր Երրորդ Պրակին կը սլահեմ.

– Եղնիկ Կողբացի եւ իւր գրուածն Ընդդէմ աբանդոց: Պիտի ցուցանեմ, թէ խառնակութիւնք կան ի դիրս Եղնրկայ ի յետեւյառաջութենէ թերթից գրչագրաց:

– Մովսէս Խորենացի եւ իւր Պատմութիւնն Հայոց. – քանի մի դիտողութիւնք ի Քննական Պատմութիւն Հայոց Տեառն Ա. Մ. Գարադաշեան:

– Պատառիկք յ'Անյայտ հայերէն Թարգմանութեանց Յ. Ոսկեբերանի Մեկնութեանցն Թղթոց Պաւղոսի առ Գաղատացիս, առ Եբրայեցիս, առ Թեսաղոնիկեցիս, առ Կորնթացիս, առ Հռովմայեցիս, առ Փիլիմոն:

|| (Բ.4) – Թարգմանութիւնք նախնեաց յասորի լեզուէ ի Հինգերորդ դարու:

* Տե՛ս աստ, Պրակ Ա., ծ. 7 եւ ծ. 14:

– Գաղղիանոս բժշկապետի Բառք, թարգմանեալք յարաբացի լեզուէ ի Հայ ի ԺԱ. կամ յ' ԺԲ. գարու. Մեկնութիւնք բառիցդ եւ հոմանիշքն ի յոյն, յարաբացի, ի պարսիկ եւ ի գաղղիերէն լեզուս:

– Յաւելուածք եւ Ուղղութիւնք յիմ Գաղղիերէն-Հայերէն Բառադրիս:

– Դիտողութիւնք եւ Ուղղութիւնք ի Հայերէն բառարանս:

– Հայ տնկարան, այսինքն՝ Հաւաքումն հայերէն անուանց ամենայն բոսոց, եթէ՛ այնոցիկ՝ որ կը գտնուին ի գիրս Նախնեաց, հանգերձ վկայութեամբք եւ գաղղիերէն անուամբք, եւ եթէ՛ այնոցիկ՝ որ միայն ի բերանս գաւառացի Հայոց պահեալք են:

– Բառագիրք Գաւառական Հայ բարբառոց:

Հանդիսիս Պրակներն կանոնաւորապէս ի սահմանեալ ժամանակս չկարեն հրատարակիլ, զի ոչ միայն չունիմ բաւական պարագայ, այլ եւ զուրկ եմ յամէնազգի դիւրութեանց: Բոլոր յօդուածք (բաց ի բառական քննութեանց, որոց չիք չափ եւ սահման), մի անգամաւ պիտի հրատարակին ամբողջապէս: Իւրաքանչիւր Պրակի գինն՝ ըստ թուոյ երեսացն պիտի որոշուի, 64 երեսաց 5 գահեկանի գինն կանոն բռնելով:

Երախտագիտութեամբ կ'ընդունիմ զայն ամենայն՝ զոր բարեսէր անձինք կը հաճին ինձ հաղորդել, տեղեկութիւնս, օրինակս կամ քաղուածս ձեռագրաց, գաւառական բառեր, այլովքն հանդերձ:

Հանդիսիս բովանդակ յօդուածոց տպագրութիւնն վերապահեալ է հեղինակին:

Իմ հասցէս է՝

Néandre de Buzance Noray
15 Fredsgatan
Stokholm (Suede)

ՆՈՒԷՐՔ ԱՌ ՔՆՆԱՍԻՐՆ

Ընկալայ.

– Ի 15 Յուլիսի ի Վսեմական Տ. Քերովբէէ Պատկանեան (Պետրբուրգ) գիւր հրա՛(Բ.6)տարակած «Թովմայի վարդապետի Արծրունւոյ Պատմութիւնն Տանն Արծրունաց». տպագրեալ ի Պետրբուրգ, 1887:

– Ի 22 յուլիսի ի Վսեմական Տ. Կարապետէ Եզեանց (Պետրբուրգ) գիւր հրատարակած երկու գիրս. ա. «Բռնի միութիւն Հայոց Լեհաստանի ընդ Եկեղեցւոյն Հռովմայ». տպ. ի Պետրբուրգ, 1884. բ. Պատմութիւն Ղեւոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց. տպ. ի Պետրբուրգ, 1887:

– Ի 4 սեպտեմբերի ի Գեր. Տ. Մաղաքիայ եպիսկոպոսէ Օրմանեան (Կ. Պոլիս) գիւր հրատարակած «Աթոռ Հայաստանեայց». տպ. ի Վաղարշապատ, 1886:

– Ի 27. սեպտեմբերի դարձեալ ի Տ. Քերովբէէ Պատկանեան գիւր հրատարակած հետեւեալ չորս գիրս. ա. «Մաղաքիայ Աբեղայի Պատմութիւն ազգին Նետոզաց». տպ. ի Պետրբուրգ, 1870. բ. «Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն», «Պատմութիւն Միթիթարայ Անեցւոյ». տպ. ի Պետրբուրգ, 1879. – գ. «Նշիւարք մատենագրութեան Հայոց». տպ. ի Պետրբուրգ, 1884. դ. «Յարութիւն վարդապետի Ալամ՛(Բ.7)դարեանց Չափաբե-

րականք» (այս վարդապետիս դուստրն Տիկին Աննա՝ է մայր բազմարդիւն Ք. Պատկանեանի). տպ. ի Պետրբուրգ, 1884:

Պատուական նուիրատուաց կը կրկնեմ աստէն զիմ խորհին շնորհակալիս:

* * *

Երեքիշեան Կորիւնն, զորմէ խօսեցայ յԱռաջին պրակիս, պիտի հրատարակի ի միւսում ամի ի Պետրբուրգ, արդեամբք Վսեմ. Տ. Կարապետի Եղեանց:

* * *

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ ՅՈՐՈՒՄ ԱՄԻ ԳՐԱԾ Է ԶԻՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆ ՀԱՅՈՑ

Հաւաստի վկայութիւնք առ ի նախնեաց՝ որպէս զբազում կարեւոր խնդրոց մեր ազգային դրականութեան՝ նոյնպէս զթուականէ յօրինման Պատմութեանն Մովսիսի Խորենացոյ կը պակասեն մեզ: Այսչափ միայն դիտենք ի Թովմայէ Արծրունւոյ, || (Բ.8) (որ քան զմեզ բախտաւոր՝ ընթերցած է զՉորրորդ դիրս Խորենացոյն յ'Թ դարու), թէ նիւթ բովանդակ մատենի Մեծի Պատմագրին էր «յԱզամայ մինչ ի կայսր Զենոն», որ թագաւորեաց յամսն 474-491: Անշուշտ, «մինչ ի կայսր Զենոն» բառերն կը նշանակեն «մինչ ի սկիզբն կայսերութեան Զենոնի», բայց չհետեւիր թէ Խորենացի յամին 474 կամ 475 աւարտած ըլլայ զյօրինումն Չորրորդ գրոցն, եւ կը մնայ մեզ ապաւինել յենթադրութիւնս:

Իտալացի Նիկոլայոս Թոմասէոյ (Nicolo Tommaseo) յամին 1841, եւ Հ. Յովսէփ Գաթրիճեան յամին 1848 (որք թուի թէ աւելորդ դատած են զբաղիլ անյայտ Չորրորդ դրովքն), կարծած են, թէ Խորենացի յօրինած է զերիս գիրս Պատմութեան իւրոյ յամին 460 կամ 460-470: Մին կը դրէ ի Յառաջաբանի իտալական թարգմանութեան Պատմութեանն Խորենացոյ (Ս. Ղազար, 1841), յերես Ժ. «Խորենացի ի ծերութեան իբր յամին 460 գրեաց զՊատմութիւնն, զոր հասոյց յամն 440». («La storia scrisse vecchio circa il 460, e la condusse || (Բ.9) al quaranta»): Միւսն կը դրէ յԱռաջին հատորի Տիեզերական պատմութեան (Վիէննա, 1848), յերես 94. «Մովսէս Խորենացի, յամէ 460-470, յառնուլն զայն (զՄար-Աբասեան պատմութիւնն) ի կիր օտար լեզուաւ, եւ որպէս ի կարգէ բանիցն կայ ի միտ առնուլ, թերեւս զառաջինն հրապարակաւ ծանօթ կացուցեալ զմատեանն Մար-Աբասայ, համարի առ հասարակ ծանուցեալ զդոյութիւնն Հայկայ իբրեւ մեծի ուրուք եւ ցանկալի նախնւոյ Հայաստանեայց»: Յետ սոցա Հ. Ղեւոնդ վ. Ալիշան, ի Բազմավիպի 1851 տարւոյն, յերես 70բ., խօսելով զՉորրորդ դրոցն, կը կարծէ, թէ յայս գիրս շարադարած է մեր Պատմահայրն զանցս հայրենի աշխարհին «ի 440 ամէ փրկչին ց465 կամ տասամբ եւ ա՛յլ եւս աւելի ամօք». այսինքն թէ՛ Չորրորդ դիրքն կը ձգուէր յամէն 440 մինչեւ ցամն 465 կամ 475 կամ թերեւս 480:

Ինձ թուի, թէ խորենացի զԱռաջին գիրս Պատմութեանն սկսած է գրել իբր ի 486 ամի, եւ զԵրրորդ գիրսն աւարտած է իբր յամին 490 (չորրորդ գիրքն արտաքոյ է խնդրոյս):

Նախ քան զցուցանել զիմ հաւանական || (Բ.10) պատճառս զայս աշակէս կարծելոյ, քննեմ թէ քանի ամաց էր արդեօք խորենացի, երբ մօտ ի կէս 440 տարւոյն, յետ վախճանի Սահակայ եւ Մեսրոպայ, դարձաւ ի Հայս յԱլեքսանդրիոյ: Վերագոյն տեսանք, թէ յամին 460 զխորենացի ծերունի կը կարծէ Ն. Թոմասէոյ: Յ. Ղ. Ալիշան զծնունդ խորենացւոյ դնէ յամին 370 (Բազմավէպ, 1847, երես 150ա). ըստ այսմ հաշուոյ խորենացի 70ամեայ ալեւոր դարձած կ'ըլլայ յԱլեքսանդրիոյ դպրոցէն: Ես կարծեմ, թէ խորենացի ծնած է յառաջին ամս Հինգերորդ դարուն, եւ թէ յամին 440 էր նա առոյդ երիտասարդ 30ամեայ, փոքր ինչ նուազ կամ աւելի: Մեր ամենայն պատմիչք միաձայն կը վկայեն, թէ Սահակայ եւ Մեսրոպայ աշակերտքն «մանկունք», այսինքն՝ պատանիք կամ նորահաս երիտասարդք էին. եւ եթէ խորենացի ի հասակի 25 ամաց յուղարկուած է յԱլեքսանդրիա՝ ի Վարդապետացն, անկարելի կ'երեւի ինձ, որ աւելի քան զհինգ տարի մնացած ըլլայ անդ: Երանելիքն Սահակ եւ Մեսրոպ անմիջական օգնականաց պէտս ունէին, եւ չէին կրնար երկար տարիներով դեգերեցնել զիւրեանց աշակերտս յօտար ի հեռաւոր վարժարանս || (Բ.11): Ենթադրելով ուրեմն, թէ խորենացի էր 30ամեայ՝ երբ դարձաւ ի Հայս յամին 440, կը համարիմ, թէ մինչ կը գրէր զՎերջին մասն իւր Պատմութեանն Երրորդ գրոց՝ ամ Տեառն էր 490, եւ ինքն խորենացի 80ամեայ. եւ այսորիկ աղադաւ ի կե. դուռն Երրորդ գրոցն կ'անուանէ զանձն ծերացեալ. «Զի եւ ես այր եմ ծերացեալ»:

Զայս իմ ենթադրութիւն, թէ երեք գիրք Պատմութեանն խորենացւոյն գրեալ են յամսն 486-490, ջանամ արդարացնել մի պատմական վկայութեամբ եւ մի մատենական քննութեամբ:

Պատմական վկայութիւն. — խորենացի յերկու տեղիս Երկրորդ գրոցն, ի գլուխսն լդ. եւ հդ., կը յիշատակէ զԳիւտ նշխարաց Թադէոսի առաքելոյ եւ Սանդիստոյ կուսի: Յ'լդ. գլուխն կը գրէ. «Գտանի որ ինչ առ սոցա (այսինքն՝ Աբգարու Անանուն որդւոյն եւ Սանատրուկ քեռորդւոյն) ժամանակաւ յառաջագոյն գրեալ յայլոց, զգալուստ Առաքելոյն ի Հայս, եւ հաւատալ Սանատրուկոյ, եւ թողուլ զհաւատն յերկիւղէ նախարարացն Հայոց, եւ կատարումն Առաքելոյն || (Բ.12), եւ որք ընդ նմա՝ ի դաւառին Շաւարշան, որ այժմ կոչի Արտազ, եւ պատառումն քարին եւ յիրեարս¹ դալ եւ ընդունել զմարմին Առաքելոյն, եւ առնուլ անտի աշակերտացն եւ թաղել ի դաշտին. եւ մարտիրոսանալ թագաւորի դստերն Սանդիստոյ հուպ ի ճանապարհն, եւ աստ ուրեմն² յայտնել նշխարաց երկոցունց, եւ փոխել յառա-

¹ Ս. Ղազարու մեծադիր Պատմութիւնն խորենացւոյ (տպ. 1865) ունի յիրար եւ ի ծանօթութեան կը նշանակէ. «Երկու օրինակք յիրեարս»: Հարազատ ընթերցուածն թուի ինձ յիրեարս, զի յիրար ռամկական է եւ խորենացւոյ պէս մեծ մատենագրի անպատշաճ:

² խորենացւոյ լեզուաւ Աստ ուրեմն կը նշանակէ Յետոյ ուրեմն, Զկնի բազում ժամանակաց (տե՛ս յԱռաջին գիրս ի գլուխն զ. եւ ի գլուխն ժր. երիցս). բայց ի սմին հատուածի, ինչպէս եւ հետագայ կրկին օրինակաց մէջ. Աստ ուրեմն կարծեմ նշանակէ Առ մերով ժամանակաւ, Առ մեօք. «Եւ զայս մեզ Աբիդենոս յիւրում Առաջնում արձանականի (կամ առանձնականի) ի Մանր ազգաբանութեան ասէ. զոր աստ ուրեմն յետոյ ոմանք բարձին»՝ Ա. Ե. — «Իսկ աստ ուրեմն Պարսից թագաւորութեանն, որպէս լսեմ, յայլոց յարուցեալ գունդս

պարն: Այս || (Բ.13) ամենայն, որպէս ասացաք, այլոց պատմեալ յառաջագոյն քան զմեզ, ոչ ինչ կարեւորագոյն համարեցաք ոճով երկրորդել»: Եւ ի գլուխն հը. «Որոց (գնդին իմսրովայ) պատահեալ Անակայ, ածեն զնա հրամանաւ Թագաւորին ի գաւառն, որ անուանեալ կոչի Արտազ, ի տեղի դաշտավայրս, ուր յայտնեցան նշխարք սրբոյ եւ մեծի Առաքելոյն Թադէի»:

Թագէի եւ Սանդխտոյ նահատակութեան Պատմութիւնն, յոր ակնարկէ բանիւքդ իմրենացի, նոյն է՝ որ հրատարակեալ է յԱթերորդ հատորի Սոփերաց Հայկականաց (Ս. Ղա|| (Բ.14) ցար, 1853), կ'անդիտանամ, բայց ի նմին հատորի, յետ Վկայարանութեան Առաքելոյն եւ Թագաւորացն Օրիորդին, գտանի Պատմութիւն Գիւտի նշխարաց Թագէի եւ Սանդխտոյ ի ձեռն ճգնաւորին Կիւրակոսի, ուր գրեալ է յերես 96. «Եւ եղեւ գիւտ նշխարացն ի շնորհաց սուրբ Հոգւոյն յաւուրս հոգեգարդ, աստուածասէր եւ ճգնադրեաց տեառն Յովհաննու Հայոց կաթողիկոսի եւ քաջանուն եւ նախանձախնդիր աստուածային պատուիրանացն Վահանայ Մամիկոնենից տեառն՝ Հայոց մարզպանի եւ սպարապետի, որք եկին աշխարհախումբ բազմութեամբ, եպիսկոպոսօք, քահանայիւք եւ սարկաւազօք, եւ ա՛յլ բազմութեամբ ազատաց եւ խառնիճազանճ ամբոխիւ, եւ տօնեցին սազմոսիւք եւ օրհնութեամբ զյիշատակ սրբոցն բազում աւուրս, եւ ուխտ եղեալ կատարել (տպ. կատարեալ) զյիշատակ նոցա»: Ծանօթադիրն Հ. Ղ. Ալիշան կր գրէ յերես 101, թէ քաջ ստոյգ չէ ժամանակ գիւտի նշխարաց Թագէի եւ Սանդխտոյ, «զորոյ քննութիւն (կ'ըսէ), տե՛ս յԱ. հատոր Պատմութեան Հայոց, 584: Իսկ || (Բ.15) բանք սորա (կր շարայարէ) երեւեցուցանեն առ Մանդակունեաւն Յովհ. եւ առ մեծաւն Վահանաւ լինել զգիւտդ, յամի Տեառն 485 կամ 486»: Չամչեանս չէ առ իս՝ որ քննեմ, թէ ի՛նչ գրած է, բայց եթէ զրոյցքդ Կիւրակոս ճգնաւորի եւ նորա յիշատակագրին չեն առասպելք, կը հետեւի՝ թէ իմրենացի մինչ կը գրէր զ'ԼՂ. եւ զ'ՀՂ. գլուխս երկրորդ դրոց իւր Պատմութեան՝ Քրիստոսի թուականն էր 486. կամ 487, Հայոց մարզպան էր Վահան Մամիկոնեան, եւ կաթողիկոսն էր կամ Յովհան Մանգակունի, կամ Բաբելէն՝ որ յաջորդեց Մանգակունուոյն յամին 486:

Մատենական քննութիւն. — Յայտնի է, թէ Ղազար Փարպեցի եւ Մովսէս իմրենացի (յերրորդ գիրսն)՝ բազում ուրեք խօսելով զՍահակայ եւ զՄեսրոպայ եւ զնոցին ժամանակի գիւտաց՝ նոյն իմաստներով եւ նոյն բառերով կը խօսին: Ոմանք կը կարծեն, թէ Փարպեցի ի իմրենացւոյ Պատմութենէն փոխ առած է զհատուածսդ, եւ կը զարմանան՝ թէ առ ի՛նչ Փարպեցի բոլորովին անգիտող կը ձեւանայ իմրե|| (Բ.16) նացւոյ Պատմութեան, այնչափ որ Առաջին Պատմիչ Հայոց կոչելով զԱգաթանգեղոս, երկրորդ Պատմիչ՝ զՓաւստոս Բիւզանդ, երրորդ պատմիչ կը դնէ զիւր իսկ անձն, եւ բնաւ չյիշեր զիմրենացի, թէպէտ եւ առատութեամբ կը քաղէ ի նորին Պատմութենէ:

եւ Ոստան անուանեալ» Բ. Ե. — Համեմատէ՝ զվերջին վկայութիւնդ ընդ այնմ, զոր կը գրէ իմրենացի ի Ժգ. գլուխ Առաջին գրոցն. «Եւ ի պատառուածս նոյն ամբարտակի գետոյն (առ քաղաքին Շամիրամայ)՝ այժմ, որպէս լսեմք, մարդիկ աշխարհին ի հէն եւ ի գաղթականս փախստեամբ ամրանան»:

Իմ կարծեօքս՝ Փարպեցի իսկ եւ իսկ յետ կարգելոյ Վահանայ Մամիկոնեանի ի մարզպանութիւն յամին 485, սկսած է յօրինել զիւր Պատմութիւնն: Ազաթանգեղոս եւ Բիւզանդ կը յիշուին ի Փարպեցւոյ, վասն զի սոքա ի վաղուց (իբր 40-45 ամօք յառաջ) թարգմանեալ էին ի հայ, եւ, եթէ մասնաւոր ժամանակաց պատմիչք (որպէս են Ազաթանգեղոս եւ Բիւզանդ) եւ մասնաւոր անձանց պատմիչ (որպիսի է Կորիւն) յականէ յանուանէ կը յիշատակուին ի Փարպեցւոյ, քանի՛ առաւել խորենացի, - որ ընդհանուր Պատմութիւն գրած է Հայ ազգին՝ սկսեալ ի ծագմանէն, - իրաւունք ունէր նախ քան զԱզաթանգեղոս եւ զԲիւզանդ յիշուելոյ ի Փարպեցւոյ՝ եթէ սա ընթերցած ըլլար զգիրս մեր Պատմաճօր: Ընդէ՛ր Փարպեցի յ'առ Վահան Մամիկոնն(Բ.17)եան Թղթին (որ գրեալ է յեւս Հինգերորդ գարուն կամ ի մուտս Վեցերորդին), այնչափ գովութեամբ կը մեծարէ զ«երանելի փրկիստփոսն Մովսէս, որ արգարեւ մինչդեռ էր ի մարմնի՝ ցանկ երկնային զօրացն էր քաղաքակից», եւ կը յիշէ զնորա «լուսաւորիչ եւ տգիտահալած գրեանն», ընդէ՛ր, կ'ըսեմ, Փարպեցի պիտի թաքուցանէր յիւրում Պատմութեան զանուն խորենացւոյն՝ իբր աննշան կամ անարժան ուրուք, ոչ անարժան համարելով բանաքաղել ի նորին մատենէ: Ուրեմն Փարպեցի, որ շարագրած է զՊատմութիւն իւր յամսն 485-486, կարգացած չէ զխորենացւոյն Պատմութիւն, որոյ տակաւին եւ ոչ Երկրորդ գիրքն աւարտեալ էր յայնմ ժամանակի:

Ուստի՞ են ապա այն նմանութիւնք իմաստից եւ բանից ի գիրս երկուցուն պատմչաց. - ի հասարակաց աղբերէ՝ յորմէ առած են երկուքին: Այս աղբիւրս հաւանական է որ ըլլայ յիշատակեալն ուրեք ի հին մատեանս մեր Կատարեալ Պատմութիւնն Սահակայ եւ Մեսրոպայ. «Այսպիսիք էին Վարք երանելեացն սրբոյն Սահակայ եւ մեծին Մեսրոպ»(Բ.18)բայ, եւ այսպիսի քաղաքավարութիւնք նոցա, մանաւանդ թէ եւս առաւել քան զսոյն, զոր գրեալ է ի Կատարեալ Պատմութեանն նոցա» (տե՛ս Սուփերք Հայկականք, Հ. Բ. երես 37): Կորիւն վարդապետի Պատմութիւնն չի կրնար համարուիլ Կատարեալ Պատմութիւն, եւ պէտք է ենթադրել, թէ յետ նորա մի ոմն յերկրորդ կամ ի Կրտսեր թարգմանչաց, զասակից խորենացւոյն, գրած է ընդարձակադոյն զՊատմութիւն Սահակայ եւ Մեսրոպայ, յորմէ քաղած են ազատութեամբ թէ՛ Փարպեցի³ եւ թէ՛ խորենացի:

Կայ միւս եւս կէտ արժանի ուշադրութեան: Խորենացի ստորկաբար կապուած չէ Սահակայ եւ Մեսրոպայ Կատարեալ Պատմութեանն մատենագրին բանից, այլ || (Բ 19) ճարտարութեամբ կը հիւսէ ի նմին հատածս յիւր թարգմանութեանց Սուտ-Կալիսթենէսի, Փիլոնի Երրայեցւոյ եւ Գրիգորի Նազիանզացւոյ (տե՛ս աստէն զյաջորդ յօդուածդ «Մովսէս խորենացի եւ թարգմանութիւնք իւր»): Արդ, Փարպեցի, որ 12 անգամ նոյնաբանած է ընդ խորենացւոյն, որո՞վ զարմանալի պատահմամբ եւ ոչ մի անգամ օրինակած չէ իմաստս կամ բանս ի վերոյիշեալ հատուածոց թարգմանութեանց խորենացւոյն՝ որք ցան եւ ցիր սփռեալք են ի վերջին գլուխս Եր-

³ Տեսիլ սրբոյն Սահակայ՝ Հանդերձ մեկնութեամբն, զոր կ'ընթեռնուենք ի գիրս Փարպեցւոյ (երես 50-62, ա. տպ.), թուի առեալ ի Կատարեալ Պատմութեանէն: Խորենացի, որ միշտ կը փախչի յերկարութենէ բանից, ուզած չէ օրինակել զընդարձակ Տեսիլդ, եւ կը շատանայ լոկ յիշելով զայն՝ Գ. Կզ.:

ընդհանուր դերը մեր Պատմահօր: Փարպեցույ եւ ոչ մի անգամ անկանելն ի ծուղակս խորենացուոյն՝ կարծեմ ցուցանէ բաւականապէս, թէ յետնոյս գրուածն տակաւին չէր հրատարակեալ, որով եւ անծանօթ էր Փարպեցուոյն, եւ թէ սա յօրինած է զիւր Պատմութիւնն յամին 485-486 նախ քան զխորենացի:

Այսպէս ըստ պատմական մի վկայութեան եւ ըստ մատենական մի քննութեան երեք գիրք խորենացուոյ Պատմութեան թուին ինձ շարադրեալք յամսն 486-490:

«[խորենացի տեսած է ոչ միայն զկալ(Բ.20)թողիկոսութիւն Բաբգէնի Ոթմսեցուոյ (486-490), այլ եւ զկաթողիկոսութիւն Սամուէլի Արծկէացուոյ (491-500): Փարպեցի ի թղթին առ Վահան Մամիկոնեան կը յիշէ զ«ահաւոր նգովսն», զորս խորենացի ի ժամ վախճանին կարգացած է «ի վերայ գլխաւորաց քահանայութեանն», այսինքն՝ կաթողիկոսաց: Գիւտայ եւ Մանդակունուոյ նման աստուածարեալ հայրապետաց վերայ առնուլ զ«ահաւոր նգովսն» ոչ է պատշաճ, եւ կարծեմ պէտք է առնուի ի վերայ Բաբգէնի եւ Սամուէլի: Ո՛ր գիտէ, Սամուէլի կը նմանէր թերեւս իւր գիւղակից Սուրմակ Արծկէացի չկաթողիկոսին, զորմէ այնչափ պարսաւանօք կը խօսի խորենացի ի կզ., կզ. եւ կզ. գլուխս երրորդ գրոցն: Մահակ Բագրատունի, խնդրող Պատմութեան խորենացուոյն, ոչ է կարծեցեալն ի թովմայէ Արծրունուոյ (տպ. Գ. Պոլսի, երես 82 եւ տպ. Ք. Պատկանեան, երես 75-6) Բագրատունին Սահակ ասպետ՝ սպարապետ խոսրովայ Գ.ի, մեռեալ յամին 388° (խոր. Գ. ծա.), եւ ոչ կարծեցեալն ի Վ. Լանկլուայէ (Collection || (Բ.21) եւ այլն, հ. Բ. երես 48ա., ծան. 7) Բագրատունին Սահակ ասպետ՝ մարզպան Հայոց, մեռեալ յամին 482° (Փարպ. երես 235, 246, ա. տպ.), այլ ա՛յլ ոմն Սահակ իշխան Բագրատունեաց: Ողբք խորենացուոյն երեւին գրեալ նախ քան զՊատերազմն Վարդանանց]:

Ի վերջ բանիս գնեմ զ'12 նոյնաբանութիւնս խորենացուոյ եւ Փարպեցուոյ՝ զորոց խօսեցայ ի վեր անդր:

1.

խորենացի	Փարպեցի
Եւ մեծարի (սուրբն Սահակ) ի նմանէ (յԱրտաշէ արքայէ Պարսից) յոյժ. նախ վասն քաջատոհմիկ աղբիւն Պահլաւակաց եւ գարձեալ զի (տպ.՝ դարձեալ եւ զի) առաջի անհաւատից արգոյ եւ պատուական	Քանզի մեծարէր (Վռամ արքայ Պարսից) զնա (զսուրբն Սահակ) նախ վասն ազգականութեան առնն, եւ գարձեալ զի առաջի անհաւատիցն յարգոյ եւ պատուական ցուցանէր զսուրբ ծառայս իւր Աս-

* Այս մասի այսպիսի [] փակագծումը հեղինակինն է՝ Գ. Տ.-Վ.:

Նորայրը նախ խորենացու, ապա՝ Փարպեցու չակերտուած քաղուածքները գրել է իւրաքանչիւր, ձախ լուսանցներում գրած «խոր.» եւ «Փարպ.» համառոտումներով, իսկ իր մեկնաբանութիւնները գրել է զուգահեռներ ի վերջում՝ կոր փակագծերի մէջ: Համեմատութեան դիւրութեան համար ներկայացնում ենք հանդիպողի տեսքով. «խորենացի» եւ «Փարպեցի» անունները գրել ենք միայն առաջին զուգահեռից առաջ, հեղինակի նախընտրած կարգով՝ առաջին սիւնակում դնելով խորենացու, երկրորդում՝ Փարպեցու վկայութիւնները: Չակերտները եւ մեկնաբանութիւններն ամփոփող փակագծերը հանել ենք, միաւորել ենք 5րդի մեկնաբանութիւնը, որի սկիզբը խորենացու քաղուածքից յետոյ էր, վերջը՝ Փարպեցու, ճրգիւնը երկուսի միջեւ էր գրել ենք զուգահեռից յետոյ: — Գ. Տ.-Վ.:

ցուցանէ Աստուած զծառայս իւր: — տուած: — երես 421 ա. տպ.:
Գ. ծա.

|| (Բ.22) Ըստ խորհրդացոյ սուրբն Սահակ մեծարի յԱրտաշէրէ Պարսից, ըստ Փարպեցոյ ի Վռամայ:

2.

Զոր (զՎահրիճ) առեալ (Հաբէլ), եւ
երթեալ նովաւ Հանդերձ քաջ
Հմտացեալ ի Դանիելէ, կարգեալ
ըստ ձեւոյ օրինակի յունականին
զվաղնջուց գտեալ նշանագիր (կամ
շարագիր) տառից, եկեալ ի տուն
ցմեծն Սահակ եւ Մեսրոպ: — Գ. ծբ.:

Հանդերձ երանելեաւն Մաշթոցիւ,
զոր զարթոյց աստուածայինն շնորհ
ի ցանկութիւնս յայս, կարգել
զվաղնջուցն գրեալ շարագիրս տա-
ռիցն, զորս ոչ ուրուք էր հոգացեալ
արկանել ի կիր: — երես 30:

Ըստ խորհրդացոյ կարգաւորութիւն վաղնջուց տառից ըստ ձեւոյ յու-
նականին եղեւ ի ձեւն Դանիելի կամ Հաբելի. ըստ Փարպեցոյ՝ Մաշթոց է
որ կը կարգաւորէ զվաղնջուց տառսը:

3.

Տեղեկացեալ գիտացին ոչ լինել բա-
ւական այնու նշանագրօք ստոյգ
հոլովել զհեգեհայ բառից հայկակա-
նաց հագնել|| (Բ.23) գաբար՝ մուրա-
ցածոյիւն այսուիկ գծագրու-
թեամբն: — Գ. ծբ.:

Բառ առ բառ նոյնպէս — յերես 28:

4.

Գրեթէ բովանդակ ծգ. գլուխն Գ.
գրոց՝ «Զկնի այսորիկ» եւ այլն,
մինչեւ ի բանսն «ըստ անսայթա-
քութեան սիւզոաբայից Հելլենաց-
ոց»:

Բառ առ բառ նոյնպէս՝ երես 28-9:

Զբառսն Աթուլթայ, Սիւզաբայ եւ Անսայթաքութիւն կը կրկնէ Փարպե-
ցի ի նմին երեսի. «Հանդիպեցուցանէր զհայերէն աթուլթայսն ըստ կարգ-
ման սալովբայիցն Յունաց... ըստ անսայթաքութեան յունին»: — Ըստ Հ.
Սուքիասայ Պարոնեան՝ այս բանք խորհրդացոյ խառնեալ են ի գիրս Փար-
պեցոյն՝ ձեռամբ օտարի ուրուք:

5.

Հնարս դառնութեան խորհելով
(Յագկերտի առաջնոյ)՝ իբր թէ այն-
պէս հանապազ առ նմա (այս ինքն՝
առ Շապհոյ որդւոյ Յագկերտի) նա-
խարարքն յանգչիցին խօսիւք, տու-
րեւառիւք, խրախճանութեամբ եւ
զբօսանօք որսոց, այլ եւ եկամուտ
հարադատութեամբ մերձաւորեցին
խնամութեամբ... || (Բ.24) ոչ դիտելով
անմիտն, թէ «Տէր ցրուէ զխոր-
հուրդս հեթանոսաց»: — Գ. ծե.:

է զի եւ սովորութիւն առնուն
յանգչել յօրէնս մեր հանապազ խօ-
սիւք ընդ միմեանս, եւ ընդեկական
բարեկամութեամբ ի զբօսմունս որ-
սոց, ի խազս որ լինին ի միջի նոցա,
այլ եւ ամուսնութեանց տուրեւա-
ռիւք հաղորդեալք առ միմեանս...
եւ սորա խորհելով զայս այսպէս,
չգիտէր զբան սուրբ Հոգւոյն՝ որ ա-
սէ (տպ. ասէր) թէ «Տէր ճանաչէ
զխորհուրդս մարդկան, զի են ըն-

դունայն»։ Դերես 34:

[Խորենացու] Հնարք դառնութեան եւ եկամուտ հարազատութիւն ասացուածներն, զորոց եւ ոչ զմին ունի Փարպեցի, կան ի Խորենացի եւ այլուր՝ «Հնարի այսպիսում ուսման՝ դառնութեան հնարս»։ Յաղագս Բիւրասպեայ» Դ «Արտաքուստ եւ եկամուտ հարազատութիւնք»՝ Ա. Իէ.:

Խորենացի կ'ըսէ միայն «տուրեւառիւք», Փարպեցի՝ «ամուսնութեանց տուրեւառիւք»։ Խորենացի ի վկայութիւն կ'առնու զՍաղմոսն ԼԲ. 10, Փարպեցի՝ զՍաղմոսն ՂԳ. 11:

6.

Ի նմին աւուր եւ նա (Շապուհ որդի թ. 25) Յաղկերտի Առաջնոյ) անգէն ի դրանէ մարդկանն նենդեալ՝ սատակեցաւ։ Գ. ԺԳ.:

Ի նմին աւուր եւ զորդի նորին զՇապուհ... անդէն (տպ. անդէն) ի դրանն մարդկանէ դաւով յարքունիքն սատակեցին։ Երես 35:

Խորենացու ըսելն «ի դրանէ մարդկանն» փոխանակ «ի դրանն մարդկանէ» կամ «ի մարդկանէ դրանն», փոխադրութիւն է յատկացուցչի եւ յատկացելոյ. տե՛ս Զարգ. Քեր. Հ. Արս. Բագրատունուոյ, յօդուած 1276: Բագրատունին կը ծանուցանէ անդէն, թէ «կէս օրինակք ունին ի դրանն մարդկանէ», այլ Մխիթարեանց մեծադիր տպագիրն Խորենացու ոչ ինչ նշանակած է: Փարպեցին ունի «ի դրանն մարդկանէ»:

7.

Եւ լերինքն (գաւառին Կարնոյ) լի են երէովք կճղակաբաշխիւք եւ որոճայնովք։ Գ. ԺԹ.:

Զլերինս (գաւառին Այրարատոյ)... զհոծեալս երէովքն կճղակաբաշխիւք եւ որոճայնովքն։ Երես 19:

8.

Եւ արդ, պարտ է փոքր մի տանել թերութեան առնն (Արտաշիսի երրորդի)... թ. 26) եւ ոչ անօրինաց մատնել ի ծաղր եւ յայպանումն։ Գ. ԿԳ.:

Եւ տարեալ վայր մի թերութեան առնն (Արտաշիսի երրորդի)... եւ ոչ անօրինաց մատնելով ի ծաղր եւ յայպանումն տալ զսուրբ խորհուրդ հաւատոյս մերոյ։ Երես 38:

9.

Այլ նա (սուրբ Սահակ) ասէ. ինձ քա՛ւ լիցի մատնել դայլոց զիմ մոլորեալ ոչխար... Զի թէ էր հաւատացեալ թագաւորի առաջի, փութայի եւ ոչ յապաղէի, յուսալով զկանգնումն դիրքելոյն. այլ հեթանոսաց յառաւել կործանումն, ոչ առնում յանձն... Քանզի դրոշմեալ է աւազանաւն, թէպէտ եւ անառակ է, պոռնիկ է, այլ քրիստոնեայ է. գիւղացեալ է մարմնով, այլ ոչ անհաւատ հոգեով, զեղիւ է վարուք, այլ ոչ կրակապաշտ. տկար է ի կանայս, այլ ոչ ծառայէ տարերց։ Գ. ԿԳ.:

Ինձ քաւ լիցի մատնիչ լինել ճշմարիտ հաւատոյն մերոյ, եւ անհաւատից զիմ հօտի զմոլորեալ ոչխարն մատնել յայպանումն. զի թէպէտ եւ մեղաւոր է, այլ դրոշմեալ թ. 27) է սուրբ աւագանին ծննդեամբ... Արդ, եթէ էր տանել առ բժիշկ առողջ զվիրաւոր եկեղեցույս իմոյ ոչխար, փութայի եւ ոչ յապաղէի. այլ յամէնախտալից ատեան մատուցանել զիմ հիւանդացեալ հոգւոյ որդի, եւ ոչ երբեք յանձն առնում։ Զի եթէ էր հաւատացեալ թագաւորի առաջի տանել զայսպիսի յանգիմանութիւն, թերեւս համարձակէի յուսով դիւտի

կորուսելոյն... Զի թէպէտ եւ իցէ պոռնիկ, այլ զկնիք հօտին Քրիստոսի կրէ յանձին իւրում. դիջացեալ է մարմնով, այլ ոչ անհաւատ եւ հեթանոս. զեղիս, այլ ոչ կրակապաշտ. տկարացեալ է ի կանայս, այլ ոչ ծառայէ տարերց: — երես 39, 40:

Նման են իւրիք եւ լանք մեծին Ներսիսի զԱրշակայ. «Զի թէ բիւր չար իցէ Արշակ, սակայն աստուածապաշտ է»՝ Փ. Բիւզանդ, Դ. ծա. երես 162:

10.

Արդ եւ մեք կամեսցուք եւ քեզ չքահանայանալ մեզ: — Գ. կղ.:

Խոստանամք չքահանայանալ եւ ոչ քեզ առ յերկարս ի վերայ աշխարհիս մերում: — երես 41:

|| (Բ.28) 11.

Եւ նա (սուրբն Սահակ) հրաժարէր բնաւ ասել ինչ (զԱրտաշիսէ) չար կամ բարի... յինչն ոչ ինչ էք լսելոց ամենեւին: — Գ. կղ.:

Ոչ ինչ լսելոց էք յինչն յաղագս չարախօսութեանդ այդորիկ, չար ինչ եւ կամ բարի: — երես 43:

12.

Ես զնորա ապստամբութեան ինչ իւրհուրդ ոչ դիտեմ. ապա եթէ վասն անառակ ինչ վարուց, զոր նոքա ամբաստանենն, պատուոյ արժանի է ի ձէնջ՝ ըստ ձերում անմաքրասէր օրինացդ, թէպէտ ըստ մերումն դատապարտի: — Գ. կղ.:

Ես զԱրտաշեսի զայդպիսի ինչ զվատթարութիւն ոչ գիտեմ, որով թէ արժան է ի ձէնջ դատելոյ եւ անարդանաց, զի թէպէտ եւ ըստ սրբասէր մերոց օրինաց արժանի է եւ անգոսնելոյ, այլ ըստ հրամանի ձեր աղտեղասէր օրինացդ՝ գովութեան արժանի է եւ մեծարանաց: — երես 43-4:

|| (Բ.29) ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ ԵՒ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՔ ԻՒՐ

«Զի եւ ես այր եմ ծերացեալ եւ հիւանդոտ եւ անպարապ ի թարգմանութեանց, եւ զերագելն միայն խոկացի»: Այսպէս կը գրէ Մովսէս Խորենացի առ խնդրող Պատմութեանն Սահակ Բագրատունի ի կե. գլուխ Երրորդ գրոցն:

Ո՞րք են այս թարգմանութիւնք: Հ. Մկրտիչ Աւգերեան, ի Յառաջաբանի Փիլոնի Եբրայեցւոյ Ճառիցն Յաղաղս Յառաջախնամութեան եւ Յաղաղս բան ունել եւ անասուն կենդանեացդ (Ս. Ղազար, 1822) թէպէտ եւ կը նշանակէ (յերես Գ՝-Դ.) 5 հատուածս⁴ Փիլոնի՝ որ կը գտնուին առ Խորենացւոյ, թէպէտ նոյն ինքն Աւգերեան եւ ի Նոր Հայկազեան Բառարանին «ի բանից Աստուածաբանին» (այսինքն՝ Գրիգորի Նազիանզացւոյ) կ'ըսէ Խորենացւոյ մի հատուածին հա|| (Բ.30) մար, եւ այլուր ի նմին բառարանի հանդէպ մի եւ նոյն օրինակաց կը գնէ «Աստուածաբան»⁵, յորմէ եւ Խորենացի»,

⁴ Տե՛ս աստէն յերես 46:

⁵ Տե՛ս աստէն յերես 56:

«Պատմութիւն Աղեքսանդրի⁶, յորմէ եւ ինորենացի», սակայն թարգմանիչ Փիլոնի, Նազիանզացւոյ եւ Սուտ-Կալլիսթենեսի (Պատմութիւն Աղեքսանդրի) չհամարիր զինորենացի, վասն որոյ եւ ի Յուցակին մատենից եւ մատենագրաց, որ եզեալ է ի գլուխ Նոր Հայկազենին, կը գրէ յանունն ինոր. Վրդվռ. (այսինքն՝ ինորենացի, Ճառ ի Վարդավառն). «իցէ՛ թէ եւ զայլ դործս սրբոյն (Մովսիսի ինորենացւոյ) տեսանէաք, կամ իմանայաք, ո՞ր այն իցեն թարգմանութիւնք նորա ի ծերութեան՝ առ ի նմանէ նշանակեալք»:

Այսպէս ի վազուց հետէ նշմարուած էր նոյնութիւն հատուածոց ոմանց ինորենացւոյ ընդ Փիլոնի, ընդ Նազիանզացւոյ եւ ընդ Սուտ-Կալլիսթենեսի, բայց ոչ ոք մտաբերած էր ըսել, թէ թարգմանիչ || (Բ.31) Փիլոնի եւ Նազիանզացւոյ է նոյն իսկ ինորենացին Մովսէս. միայն Աղեքսանդրի Պատմութեան համար «ապա ինորենացի իցէ եւ թարգմանիչն, թէ չսխալեմ», ըսած է Հ. Ռափայէլ Թրեանց ի Յառաջաբանի մատենիդ (Ս. Ղազար, 1842), երես 8: Նոյնպէս եւ Հ. Ղ. Ալիշան, ի Բաղմավիսի 1847 տարւոյն, յերես 153ա., կարծեօք կը խօսի զթարգմանութեանց ինորենացւոյն. «Իսկ թարգմանածներէն՝ որ խիստ շատ էին՝ հիմայ եւ ոչ մէկը յայտնապէս իր անունով կը ճանչցուի, հապա կարծիքով միայն կ'ըսուի, թէ իրն ըլլան Աղեքսանդրի վարքը, Աստուածաշնչի մէկ մասին սրբագրութիւնը, սրբոց Հարցքանի մը գործքեր, թերեւս Եւսեբիոսն ալ, եւ այլն»:

Ըստ իմում գիտութեան՝ ինորենացի բնաւ մասն չունի ի թարգմանութեան կամ ի սրբագրութեան Աստուածաշունչ մատենին. Եւսեբեայ Քրոնիկոնի թարգմանութիւնն եւս ոչ է ինորենացւոյ, այլ միոյ ուրուք յառաջին աշակերտաց Սահակայ եւ Մեսրոպայ. անբաւ խտրոց կայ ընդ հայկաբանութիւն առաջին թարգմանչաց || (Բ.32) եւ ընդ հայկաբանութիւն երկրորդ թարգմանչաց՝ յորոց դասէն էր ինորենացի: Բայց կան հինգ (թերեւս եօթն) թարգմանութիւնք՝ որք նման են ըստ ամենայնի ինորենացւոյ ոճոյն եւ լեզուին. եւ ես կը համարձակիմ ըսել՝ ոչ իբր կարծիս, այլ իբր հաւաստիս, թէ այս թարգմանութիւնք աշխատասիրեալք են ի ձեռն ինորենացւոյ. եւ են.

Ա. Սուտ-Կալլիսթենեսայ Պատմութիւնն Մեծին Աղեքսանդրի (Ս. Ղազար, 1842).

Բ. Փիլոնի Եբրայեցւոյ Մատենագրութիւնք, այսինքն՝ Ճառք երկու յաղագս Յառաջախնամութեան, ճառ Յաղագս բան ունել եւ անասուն կենդանեացդ (այս երեք ճառք տպագրեալք են ի Ա. Ղազար, 1822). ՝ Մեկնութիւն լինելութեան (այսինքն՝ Ծննդոց) գրոց, Մեկնութիւն Ելից, Ճառք ի Սամփսոն, ի Յովնան եւ յերիս հրեշտակս (տպագրեալք ի Ս. Ղազար, 1826). ՝ Կեանք իմաստնոց (անտիպ). ՝ Յաղագս Յեսսեանց (անտիպ). ՝ Յաղագս այլաբանութեան սուրբ Գրոց (անտիպ), եւ այլ քանի մը ճառք.

Գ. Գրիգորի Նազիանզացւոյ Ճառք.

|| (Բ.33) Դ. Գրիգորի Նիւսացւոյ Ճառն ի մանկունս Բեթղեհէմի (անտիպ).

⁶ Տե՛ս աստէն յերես 36:

Ե. Բարսղի Կեսարացւոյ ծառք (անտիպը): — (Վեցօրեայն է գործ միոյ ուրուք յԱռաջին թարգմանչաց, եւ թուի յեղեալ յասորւոյն եւ ոչ ի յունէ):

Զ. (Թերեւս) Նեղոսի «Խրատք (տպագրեալք ի Վարս Հարանց, Ս. Ղազար, 1855):

է. (Թերեւս) Ոլոմպիանու առակք, թուով 15 (տպագրեալք ընդ Առակս Մխիթարայ Գոշի, Ս. Ղազար, 1842).

Ի թարգմանութեանց աստի զոմանս անշուշտ յառաջ քան զՊատմութիւն իւր աւարտած է խորենացի. եւ երբ ծերացեալ եւ հիւանդագին՝ զերորոր գիրսն կը շարագրէր, ոչ ծերութիւն եւ ոչ հիւանդութիւնք կ'արգելուն զնա ի թարգմանելոյ միանգամայն փութոյ պնդութեամբ զմնացորդս ճառից Փիլոնի եւ իւր սիրական Նազիանզացւոյն: «Անպարապ եմ ի թարգմանութեանց»՝ կ'ըսէ Այրն վաստակասէր եւ ուսումնասէր, որոյ հայերէն Փիլոնն՝ յետ հազար եւ հարիւրաւոր ամաց երախտագիտութեամբ պիտի ընդունէր || (Բ.34) նա եւ յօտարագրի գիտնոց, այնու՝ զի յոյն բնադիրք բազում ճառից եւ մեկնութեանց երբայեցի իմաստասիրիդ չկան ի միջի, եւ խորենացի պահած է զայնոսիկ հայ լեզուաւ:

Մեր բազմերախտ Պատմահայրն նկատելով զիւր զամենայն թարգմանութիւնս իբր սեպհական ստացուածս, ոչինչ խղճած է յեռու ի նոցանէ պատառիկս բազումս ի Պատմութեան իւրում, ի Ներբողինի Հռիփսիմեանց, ի Ծառին Վարդավառի, ի գիրսն Պիտոյից, եւ մինչեւ անգամ յԱշխարհագրութեանն: Ահա կը հրատարակեմ առ այժմ զփոխառութիւնս Պատմութեան իւրոյ ի գրոց Սուտ-Կալիսթենեսի, Փիլոնի, Նազիանզացւոյ եւ Նիւսացւոյ, հանդերձ նմանութեամբ շարագրութեանն, որչափ ինչ կարելի է ի Ստոքհոլմ նստելով՝ առանց գրչագրաց եւ առանց ամենայն տպագրաց՝ այսպիսի կարեւոր քննութիւն մի ի գլուխ հանել: Ի 45-50 ծառից Գրիգորի Նազիանզացւոյ միայն 19 ճառս ընթերցած եմ հարեւանցի ի վանս Ս. Ղազարու յամին 1864 մինչդեռ || (Բ.35) յաշակերտութեան կարգի էի: Անծանօթ են ինձ Փիլոնեայ բոլոր անտիպ ճառերն. նոյնպէս Գրիգորի Նիւսացւոյ ծառն ի Մանկունս Բեթղեհեմի, յորմէ հատուած մի եւեթ ուսած եմ ի բերան ի Ծարտասանութենէ Հ. Եփրեմայ Սեթեան (Ս. Ղազար, 1832): Եթէ այսօր ունենայի ի ձեռին զգրչագիրս, ապահով եմ, որ եւս բազմագոյն փոխառութիւնս եւ նմանութիւնս խորենացւոյ կրնայի գտնել: Բարեսէր ընթերցողն թող շատանայ իմ կցկտուր քաղուածոյիւք աշակերտութեան ժամանակի եւ հատուկտիր վկայութեամբք Նոր Հայկազեան Բառարանին: «Զոր ինչ ունիմս՝ զայն տամ»:

Ի տպագրելոցն կը պակսեն ինձ այժմ Փիլոնի Մեկնութիւնքն Լինելութեան եւ Ելից: Հատուածքն զորս նշանակած եմ մասամբ յիմ Բաղուածոյից են, մասամբ ի Նոր Հայկազեան Բառարանէն:

|| (Բ.36) Ա. ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ ԵՒ ՍՈՒՏ-ԿԱԼԼԻՍԹԵՆԵՍ

Թիւ 3, 5, 24, 25 հատուածոց համար Նոր Հայկազեանն կը գրէ. «Պատմութիւն Ազեքսանդրի, յորմէ եւ խորենացի» ի բառսն Հանգոյց, Յուշկապարիկ, Նենգակատար եւ Աթերայ:

1.

Խոր. «Նեքտաներոսս այս վերջին թագաւոր է Եգիպտացւոց ի Մանեթոսէ պատմեալ, զոր ոմանք հայր Աղեքսանդրի ասացին»։ Դ. ԺԳ. (յ'ա. գլուխ սոյն գրոց Խորենացի կոչէ զԱղեքսանդր «որդի Փիլիսպեայ եւ Ոլոմպիադայ»)։

Կալլ. Հստ առասպելախօս սլատմաբանիս հայր Աղեքսանդրի էր Նեքտաներոս. տե՛ս յերես 8 եւ այլն։

2.

Խոր. «Ողջ լինել քեզ ըղձամ»։ Դ. ԼԳ., երկրորդ թուղթ Աբգարու առ Տիբեր։

Կալլ. «Ողջ լինել ձեզ ըղձամ»։ Երես 20. Թուղթ Զեւքսեայ առ Փիլիպպոս եւ Ոլոմպիադա։

|| (Բ.37) 3.

Խոր. «Հեծեալ ի նոր ձիս՝ հանգոյց ի հանգուցէ փախչել»։ Բ. ԽԳ.։

Կալլ. «Զի կալեալ բազում եւ նոր՝ հանգոց ի հանգուցէ փախչէր»։ Երես 58։

Հանգոց ի հանգուցէ բառերն գրուած են փոխանակ յունին էք տիատօխիս, որ նշանակէ գաղղիերէն par succession; de main en main; tour à tour։

4.

Խոր. «Եւ ձիոց երկուց լեալ՝ թեթեւ առաւել քան զՊիդասոս երազութեամբ»։ Բ. ԼԲ.։

Կալլ. «Զի կարի մեծ յոյժ... արագութեամբ առաւել քան զՊեգասիոս»։ Երես 16։

5.

Խոր. «Եւ անգ էր տեսանել նոր զոմն Ողիսեւս՝ զՊենելոպայ զսեղեխսն (տպ. զսեղեխն) սատակելով, եւ կամ զԼապիթեայցն եւ զՅուշկապարկացն կռիւս ի վերայ Պերիթեայ հարսանեացն»։ Բ. ԿԳ.։

Կալլ. «Եւ էր դէմ յանդիման տեսանել զԼապիթեայցն եւ զՅուշկապարկացն կռիւս, եւ ի վերայ Պերիթեայ հարսանեացն եղեալսն... եւ անգ էր տեսալ» (Բ.38) նեւ նոր ոմն Ողիսեւս եւ զՊենելոպայ սեղեխսն զի սատակելով եւ լանէր արտաքս»։ Երես 28։

6.

Խոր. «Յերիվար կամակար աշտանակեալ»։ Բ. ՀԹ.։

Կալլ. «Կամակար ի ձի աշտանակէր»։ Երես 16։

7.

Խոր. «Ժողովեաց զօրս ընդդիմանալ պատերազմաւ»։ Բ. ՃԲ. Դ. «Ընդդիմանան Արշակայ պատերազմաւ»։ Գ. ԻԹ.։

Կալլ. «Կամեցեալ (Լակեդեմոնացւոց) ցուցանել զքաջութիւն իւրեանց եւ յամօթ առնել զԱթենացիսդի ոչ ընդդիմացան պատերազմաւ»։ Երես 84-5։

8.

Խոր. «Զի թէպէտ էր մարմնովն փոքր (Խոսրով Բ. որդի Տրդատայ), այլ ոչ որքան զՄակեդոնացին զԱղեքսանդր, որ միայն երից կանգնոց ունէր զչափ հասակի, եւ ոչ զհոգւոյն խափանէր աթիսոյս»։ Գ. Ը.։

Կալլ. «Եւ ջեռեալ ի մաղձոյն Նիկողայոս՝ քամահաց զհասական (Աղեքսանդրի), ոչ դիտացեալ զհոգւոյն աշխոյժութիւն»։ Երես 25. Դ. «էր Պաւրոս կանգունս հինդ, իսկ Աղեքսանդրոս՝ կանգունս երիս»։ Երես 134։

|| (Բ.39) 9.

Խոր. «Զի խորհել ինչ մարթասցուք վասն հասարակաց օգտի». Գ. ժե.:

Կալլ. «Բայց եկայք խորհեսցուք զօգուտն հասարակաց». Երես 86:

10.

Խոր. «Ի ժամու յայնմիկ առ ձեռն ունէր զբարկութիւնն». Գ. իա.:

Այսպէս ունի օրինակն Յակովբայ Կարինեանց՝ Հանգոյն Առու-Կալլիսթե-
նեայ Հատածին (տե՛ս «Բաղդատութիւն Պատմութեան Մ. Խորենացւոյ
տպագրելոյն ի Վենետիկ ընդ երկուց ձեռագրաց». տպ. ի Տփղիս, 1858, ե-
րես 106), իսկ Ս. Ղազարու տպագիրն ունի «Ի ժամուն յայնմիկ ի ձեռին
ունէր զբարկութիւնն»:

Կալլ. «Ի մօտոյ առ ձեռն ունելով զբարկութիւնն». Երես 173:

11.

Խոր. «Իսկ Շապուհ գայ Հասանէ ի Տիգրանակերտ... Կան ընդդէմ նորա
արք քաղաքին... Եւ Հզօր կռուոյ եղելոյ, զբազումս ի Պարսիցն սպանին. եւ
ի պարտութիւն մատնեալ գնդին Շապհոյ, դառնայ անդրէն || (Բ.40) ի
Մծբին. եւ Հանգիստ առեալ եւ արծարծեալ յաշխատութենէն, խնդրէր առ-
նուղ զՏիգրտնակերտ». Գ. իգ.:

Կալլ. «(Աղեքսանդր) գայ Հասանէ ի Տիւրոս: Կան ընդդէմ նորա Տիւրա-
ցիքն... Եւ Հզօր կռուոյ եղելոյ՝ զբազումս սպանին ի Մակեդոնացւոցն, եւ ի
պարտութիւն մատնի զօրն Աղեքսանդրու, եւ դառնայ թագաւորն անդրէն
ի Գաղա. եւ Հանգիստ առեալ եւ արծարծեալ զիւր զօրսն յաշխատութենէն,
խնդրէր առնուղ զԾուր». Երես 47-8:

12.

Խոր. «Ես կամէի ի ձէնջ սկսեալ յամենայն առաջիկայ քաղաքս խաղաղու-
թեամբ եւ քաջօրէն ազատութեամբ զմուտն առնել: Եւ եթէ դուք, Տիգրա-
նակերտեայք, որ առաջին էք, ոչ շահատակութեամբ ասեմ, այլ ի մտէ ու-
ղեւորութեանս, ընդդէմ կացէք ինձ, ի ձէնջ ուսցին եւ այլք զդոյն առնել».

Գ. իգ.՝ Թուղթ Շապհոյ Բ.ի առ Տիգրանակերտեայս:

Կալլ. «Եւ սկիզբն արարեալ յԱսորւոց՝ յազդն կոյս Հանդերձ խաղաղու-
թեամբ եւ || (Բ.41) քաջօրէն ազատութեամբ կամէի զմուտն առնել: Եւ եթէ
դուք Ծուրացիքդ, որ քաջ առաջին էք, ոչ քաղաքավարութեամբ ասեմ,
այլ իմոյ ուղեւորութեամբս, ընդդէմ կայք ինձ, ի ձէնջ ուսցին եւ այլք զօ-
րութեան (զօրութիւն ՞) որչափ կարեն Մակեդոնացիք». Երես 48 Թուղթ
Աղեքսանդրի առ Տիւրացիս:

13.

Խոր. Երրորդ գրոց գրեթէ բովանդակ իւր. գլուխն, ուր պատմի առումն Տիգ-
րանակերտի ի Շապհոյ:

Կալլ. Առումն Թեբայ յԱղեքսանդրէ. Երես 64-5:

14.

Խոր. «Եւ Հզօր մարտի եղելոյ». Գ. իթ. եւ ծ. (տե՛ս աստէն ի թիւն 11՝ «Եւ
Հզօր կռուոյ եղելոյ»):

Կալլ. «Եւ Հզօր գլման եղելոյ». Երես 58:

15.

Խոր. «Սուսերս Հանեալ կիսախողխող զքարշողսն առնէին». Գ. լբ.:

Կալլ. «Ջամենեսեան անդ բազմեալսն կիսախողխող արար». երես 28. — «կիսախողխող մարմինքն անկեալ զնէին յերկրի». երես 105:

|| (Բ.42) 16.

Խոր. «Լինէր իմն ըստ դիպուածոյ բախտի հասանել անգր ասպետին Սա-
հակայ». Գ. խե.:

Կալլ. «Դիպուած բախտի, որ ոչ կայ հաստատուն». երես 25. — «Դիպուած
բախտի դուզնաքեայ ինչ միտումն թէ առցէ». երես 106. — «Դիպուած
բախտի ոչ գիտէ զթագաւոր եւ ոչ զիշխան». երես 112. տե՛ս Դիպուած
բախտի եւ յերես 122, 123. եւ Դիպուած բաստի յերես 120:

17.

Խոր. «Տեսեալ (Մեսրոպայ) թէ ի վերջ հասեալ է թագաւորութիւնն Հայոց». Գ. խե.:

Կալլ. «Ուսեալ (Նեկտանբոսի) թէ ի վերջ հասեալ է եգիպտացւոց թագա-
ւորութիւնն». երես 3:

18.

Խոր. «Թողեալ զկատակելդ, յանցանել ընդ հուրդ՝ զարձո՛ղքեզ, որ եւ ես
զկնի քո, քանզի յառաջելն՝ ձիս իմ խրտչի». Գ. ծե.:

Դարձո զքեզ՝ փոխանակ Դարձ կամ Դարձիւր, ձեւ է քերականական. տե՛ս
Ջարգ. Քեր. Հ. Արս. Բագրատունւոյ, յօդուած 638:

Կալլ. «Ի պատերազմ զարձո՛ղքեզ, քանզի մեծ || (Բ.43) գունդ հասեալ
կայ». երես 2. — «Դարձո՛ղքեզ ի բարկութենէդ». երես 67:

19.

Խոր. «Յգէ (սուրբն Սահակ) զՄեսրոպ եւ զՎարդան թոռն իւր ի Բիւզան-
դիոն՝ առ կայսրն Թէոդոս թղթով, որ ունէր զայս». Գ. ծե.:

Կալլ. «Առաքեցին եւ նոքա թուղթ Զեւքսեայ, որ զայս ինչ ունէր». երես
20. — «Եւ դրեալ թուղթ՝ առաքեաց առ Աղեքսանդրոս, որ ունէր այսպէս». երես 56:

20.

Խոր. «Գրէ եւ առ եպիսկոպոսն թագաւորեալ քաղաքին զայս ինչ». Գ. ծե.
— «Գրէ եւ առ Անատոլիոս գորավար զայս ինչ». անդ. — «Գրեաց եւ մեծ ե-
պիսկոպոսն Ատտիկոս զայս ինչ». անդ:

Կալլ. «Զայս առեալ Դարեհի եւ ընթերցեալ, դրեաց եւ առ նոսա զայս
ինչ». երես 55:

21.

Խոր. «Աղաչեմ զքո քաջութիւնդ ձեռնտու լինել ճանապարհիդ». Գ. ծե.
Թուղթ Աահակայ առ Անատոլիոս:

Կալլ. «Աղաչեմք զքո քաջութիւնդ... զի շնորհեսցես մեզ զԴարեհի հօրեղ-
բայրն». երես 119:

|| (Բ.44) 22.

Խոր. «Իշխանք եւ գլխաւորք (Հայոց որ ի բաժնին Յունաց)... ի մի վայր ե-
կեալ հասանէին... ինքնակամ, իբր յաստուածառաք ձայնէ հրաւիրեալ». Գ.
ծը.:

Կալլ. «Եւ եկեալք հասանէին ամենեքին ի Մակեդոնիա՝ ինքնակամ կամօք,
իբրեւ յաստուածառաք ձայնէ հրաւիրեալք». երես 33:

23.

Խոր. «Անձեռագործ պարսպեալ Նեղոսիւ (Եգիպտոս)». Գ. Կբ.:

Կալլ. «Պարիսպս անձեռագործս ունելով (Եգիպտոս)». Երես 47:

24.

Խոր. «Սորա (Աղեքսանդրիա քաղաքի) առաջին այժմ ոչ անցեալ ոչ նստի Պղոտենիոս Հնգակատար գագաթամբն՝ զանսպառ աշխարհ պատելով». Գ. Կբ.:

Կալլ. «Որոյ առաջոյ անցեալ նստի յաւիտեան Պղոտոնիոս ինքն թագաւորելով Հինգակատար գագաթամբն՝ զանսպառ աշխարհաւ պատեալ». Երես 36. ՝ «Որոյ առաջոյ անցեալ նստի Պղոտոնիոս Հինգակատար գագաթամբն՝ զանսպառ աշխարհ պատելով». Երես 41:

|| (Բ.45) 25.

Խոր. «Եւ ոչ ի քսան եւ Հինգն տուրի զբեռնաբարձս պսակելով զրաստս, եւ պաշտօն տանել լորտուաց, եւ աթերա(յ)ց առնել բաշխումն». Գ. Կբ.:

Կալլ. «Ի տուրի քսան եւ Հինգ զբեռնաբարձ զրաստս ամենայն պսակել... եւ պաշտօն կրել լորտուացն... եւ բաշխումն առնել աթերա(յ)ցն». Երես 41:

Աթերայ է յոյն բառ աթա՛ռա կամ աթի՛ռի, որ նշանակէ գաղղիերէն Bouillie faite avec de la farine ou du gruau.

26.

Խոր. «Սկսաւ (սուրբն Սահակ) ճառել զերախտիս ծառայութեանն, եւ զապերախտն ի նոցանէ (ի Պարսից) լինել». Գ. Կբ.:

Կալլ. «Տէ՛ր արքայ, ես նախարար եմ Դարեհի, եւ մեծամեծ ինչ իրս վճարեցի նմա ի պատերազմունս, եւ ասպաշնորհ եղէ ի նմանէ». Երես 92:

Ապերախտ կամ ասպաշնորհ լինել յումեքէ նշանակէ ասպերախտութեան հանգիպել յումեքէ. նոյն է եւ Ապախտաւորիլ յումեքէ:

|| (Բ.46) Բ. ՄՈՎԱԾՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ ԵՒ ՓԻԼՈՆ ԵՐԱՅԵՑԻ

Թիւ 7, 8, 9, 15, 21 Հատուածոց նոյնութիւն նշանակեալ է ի Հ. Մկրտչէ Աւգերեան ի Յառաջաբանին Փիլոնի, զորմէ խօսեցայ յերես 29 Պրակիս:

1.

Խոր. «Յառաջ քան զմարմնոյդ՝ զհոգւոյդ ընկալեալ զծանօթութիւն». Ա. ա.:

Փիլ. «Յառաջ քան զմարմին՝ զոգիսն կախեալ». Յղ. Յառաջախն, Երես 64:

2.

Խոր. «Առաքինութիւն բանականին է խոհականութիւն». Ա. ա.:

Փիլ. «Խոհականութիւնն է առաքինութիւն բանականին». Մեկն. լինելութեան (նոր Հայկազեան, ի բառն Առողջամտութիւն):

3.

Խոր. «Ի ձեռն որոյ եւ զայսորիկ զսկզբնատիպն ասիս ուրախացուցանել». Ա. ա. ՝ «Ի ձեռն որոց եւ մեր ընթեռնուլն զառ ի նոցանէ շարածս բանից, ըստ աշխարհօրէն կարգաց իմաստնանալ ասեմք». Ա. Գ.:

|| (Բ.47) Փիլ. «Ի ձեռն որոյ միաբան մարգկան ազգի երկուորեակ. բարի միաբանութեամբ օգտակարութեան Հաստատի». Յղ. Յառաջախն, Երես 90. ՝ «Բանքս ողորմանք են այսպիսիք, ի ձեռս որոց ոմանք կարծեն զԱստուած Հնազանգել». անգ, Երես 98:

4.

Խոր. «Գեղեցիկ եւ չափաւոր մոլութեամբ յայտոսիկ մոլեալ եւ զակա-տեալ» Ա. ա.:

Փիլ. «Մոլեալ եւ զակատեալ՝ արգելու եւ ամփոփէ զցանկութիւնսն իւր»։ Մեկն. լինելութեան, Ա. իթ., երես 21:

5.

Խոր. «Զորոյ զպատճառն յետոյ հատուցուք»։ Ա. դ.:

Փիլ. «Այժմ խնդրեցելոյն զճաշ եւ զյարմարական պատճառսն հատուցա-նելի է»։ Մեկն. լինելութեան (Նոր Հայկզ. ի Հատուցանեմ):

6.

Խոր. «Զսլզատոնականն համարձակագոյն այժմ բարբառիմ»։ «Իսկ արդ արդեօք իցէ՞ սիրելւոյ այլ ոք ես»։ Յղ. Բիւրասպեայ:

Փիլ. «Մինչ զի իւրաքանչիւր ումեք ի մի վայր եղելոցն ի սիրոյ հասարա-կութիւն || (Բ.48) զպիթադորեանն կարել բարբառել»։ «Իսկ արդեօք իցէ՞ սի-րելւոյ ա՛յլ ոք ես»։ Մեկն. լինելութեան» Ա. ծէ., երես 14:

Խորենացի կ'ըսէ պղատոնական, իսկ Փիլոն՝ պիթադորեան: Քննելի է ի բանս նախնի իմաստասիրաց:

7.

Խոր. «Որզան վախճան միոյն՝ միւսոյն լինին սկզբունք»։ Գ. իթ.:

Ս. Ղազարու տպագիրն ունի որ, եւ ի ծանօթութեան կ'ըսէ. «երկու օրի-նակք որվան»։ Եգի որզան, զի այս է եւ ընթերցուածն Փիլոնի. նոյնպէս երկու օրինակք Յակովբայ Կարենեանց ունին որզան:

Փիլ. «Քանզի վախճանք նոցա՝ այլոց են սկզբունք, որզան տուրնջեան վախճան՝ դիշերոյ է սկիզբն»։ Յղ. Այլաբանութեան:

8.

Խոր. «Հիւանդացեալ անդ մաշարայական ախտիւք (Արշակ Գ.)՝ ջերանի հիւծմամբ»։ Գ. իսգ.:

Փիլ. «Մաշարական ախտիւ... ջերանել հիւծմամբ (Փիլլոսի՝ որ կողոպտեալ էր զմեհեանն Դեկիեայ)»։ Յղ. Յառաջախն., երս 68:

|| (Բ.49) 9.

Խոր. «Եւ զայս ասացեալ՝ յոյժ քամահաբար ի ձիարձակարանէն արքայադ-նաց լինէր» (Շաւասպ Արծրունի). Գ. ծե.:

Փիլ. «Կարի յոյժ քամահաբար արքեգնաց լինին» (Հաւբալք). Յղ. բան ու-նել կենդանեաց, երես 142:

10.

Խոր. «Զօրէն սեղեսի տուփեցելոյ զհետ չնարահար քաջամատն կնոջ կրթէր» (Խոսրով Գարգմանցի). Գ. ծե.:

Փիլ. «Զօրէն սեղեսի տուփեցելոյ զհետ երթայ» (արու կոկորդիլոս զիգին). Յղ. բան ունել կենդանեաց, երես 150. «Երաժշտանալ զդաշնակաւորն եւ զքաջամատն»։ Մեկն. Ելից, Բ. լդ.:

11.

Խոր. «Հաճի ի դաւառին Կարնոյ... արդաւանդահող, շատաջուր եւ բերրի»։ Գ. ծթ.:

Փիլ. «Արգաւանդահող եւ շատաջուր էր դաւառն»։ Կեանք իմաստնոց (Նոր Հայկզ. յ'Արգաւանդահող):

12.

Խոր. «Որոց յուլաբար ուղեւորեալ, եւ || (Բ.50) ծուլապէս դեգերեալք պատաղեցան ի Կեսարիա». Գ. Կ.:

Ս. Ղազարու տպագիրն ունի ծուլաբար, եւ ի ծանօթութեան կ'ըսէ. «երկու օրինակք՝ ծուլապէս»: Եղի ծուլապէս, զի այսպէս ունի եւ Փիլոնի հատուածն: Տե՛ս եւ «անյապաղաբար... երազապէս» ի Խոր. Գ. ծը.:

Փիլ. «Եւ մինչեւ ցայսօր է տեսանել զայնոսիկ, որ ոչ յուլաբար եւ ծուլապէս բժշկել ձեռնարկեն». Յղ. Յառաջախն. երես 114:

13.

Խոր. «Վասն որոյ առեալ մեծին Սահակայ եւ Մեսրոպայ զմեզ առաքեցին յԱղեքսանդրիա ի լեզու պանծալի ի ստոյգ յօդանալ ճեմարանին վերաբանութեան». Գ. Կա.:

Փիլ. «Եւ բազմաց եւ այլոց դէպ է լեզու ճշգրիտ եւ ստոյգ յօդանալ, եւ այնոցիկ որք ոչ յոյժ ընգելքն». Յղ. բան ունել կենդանեաց, երես 128:

Լեզու, ստոյգ, յօդանալ երեք բառերն քովէ քով կը գտնուին թէ՛ առ Խորենացւոյ, թէ՛ առ Փիլոնի: Սորա բանքն են զագուաւուց եւ զպապկայից (ղղ. perroquet), որ կարող են ուսանել մարդկ. (Բ.51) կեղէն լեզու: Խորենացւոյ միտքն ի՛նչ է՝ որոշ չեմ հասկնար. թերեւս այլք օղնութեամբ հատուածին Փիլոնի յաջողին պարզել զհատուած Խորենացւոյն:

14.

Խոր. «Ըստ հարաւային մասանցն պարայածեալք, յեղեսացւոցն հասանէաք քաղաք». Գ. Կբ.:

Փիլ. «Ըստ հարաւային մասանցն պարայածումն (մոլորակաց)». Մեկն. Ելից, Բ. հթ.:

15.

Խոր. «Յորոց օդոցն քաղցրախառնութիւն փչեցեալ, որ ի լճէն բերանք արձակին ի ծովն, եւ որք ի ծովէքն մօտի ելոյ, որ ելանեն ստէպ ստէպ սղոխք օդոյ, անօսրունք՝ այն որ ի ծովէն, եւ թանձունք՝ որ ի լճէն. որոց խառնուածն առողջագոյն զհաստատութիւն կենաց դործէ». Գ. Կբ.:

Ս. Ղազարու տպագիրն ունի «եւ որք ի ծովէքն մօտեւոյ», եւ ի ծանօթութեան կ'ըսէ. «երկու օրինակք՝ ի ծովէն մօտի ելոյ. մի օրինակ՝ ի ծովէքն մօտի ելոյ»: Եգի՝ ի ծովէքն մօտի ելոյ՝ որպէս ունի եւ Փիլոնի հատուածն:

|| (Բ.52) Փիլ. «Իսկ զառ ի յօդն քաղցրախառնութիւն՝ որ ի լճէն բերանքն արձակին ի ծովն, եւ որք ի ծովէքն մօտի ելոյ, որ ելանեն ստէպ ստէպ սղոխք օդոյ, անօսունք՝ այն որ ի ծովէն, եւ թանձունքն՝ որ ի լճէն. որոց խառնուածն առողջագոյն հաստատութիւն կենաց գործէ». Յղ. Յեսսեանց:

16.

Խոր. «Քանզի զաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն էր նմա (Սուրմակայ Արժկէացւոյ) նախարարացն խոստացեալ, թշնամանակամացն եւ ոսոխասիրացն». Գ. Կգ.:

Ս. Ղազարու տպագիրն ունի թշնամանասիրացն եւ ի ծանօթութեան կ'ըսէ. «երկու օրինակք թշնամանակամացն»: Եղի թշնամանակամացն, որպէս ունի եւ Փիլոնի հատուածն: Իսկ մի օրինակ Յակովբայ Կարինեանց ունի թշնամակամացն, թերեւս՝ ուղղագոյն:

Փիլ. «Մովսիսին ջուրն, վասն զի ըմպելի ոչ է, պատճառք (իմա՞ պատճառս) թշնամանակամացն եւ ոսոխասիրացն տայ առ ի բասրել»։ Յղ. Յառաջախնամութեան, երես 90:

|| (Բ.53) 17.

Խոր. «Պարկեշտ եւ նազելի զինքն կազմեալ ի բեմբասացութեան ձեւի»։ Գ. Կե.:

Փիլ. «Մասունք հարիւրեկին՝ ամենեքին պարկեշտք են եւ նազելիք»։ Մեկն. լինելութեան, Գ. ծղ. երես 231. «Նազելի եւ պարկեշտ զքեզ արարեալ»։ Յղ. բան ունել կենդանեաց, երես 125. «Ձպարկեշտ եւ զնազելի վարուց զիրորհուրդսն կատարեն»։ Յղ. Յեսսեանց (Նոր Հայկղ. ի Միայնանամ):

18.

Խոր. «Համեստ հայեցուածովք, համեստագոյն եւս ձայնիւ սկսաւ (սուրբն Սահակ) ճառել (յատենին Վռամայ)»։ Գ. Կե.:

Փիլ. «Խօսի համեստ հայեցածօք եւ համեստագոյն ձայնիւ»։ Յղ. Յեսսեանց (Նոր Հայկազ. ի Համեստագոյն):

19.

Խոր. «Ամենայն բազմութիւն հրապարակին անձնադեղացն Պարսից՝ յակճիւս կալով սականջնել»։ Գ. Կե.:

Ս. Ղազարու տպագիրն ունի ականջել, եւ ի ծանօթութեան կ'ըսէ. «երկու օրինակք՝ սականջնել»։ Նոյնպէս եւ մի օրինակ || (Բ.54) Յակոբայ Կարինեանց ունի սականջնել։ Կայ եւ ի Գրիգոր Արշարունի (յեօթներորդ գարուն)՝ «Սկանջնէս հնչման սուրբ Հոգւոյն»։ Փիլոն ունի Շականջանել եւ Շականջել։

Փիլ. «Յակճիւս եղեալ եւ զականջս ուղղեալ շականջանէր»։ Յղ. Տասն բանից. «Շականջեն զականջսն եւ զաչսն ի նմա կառուցանեն»։ Յղ. Յեսսեանց։

20.

Խոր. «Արդ, ջանասցիս գու թովելով զօրէն համոզակեր թափչի»։ Գ. Կե.:

Ս. Ղազարու տպագիրն ունի «զօրէն համոզակեր թովչի»։ եւ ի ծանօթութեան կ'ըսէ. «մի օրինակ՝ թափչի»։ Ի Փիլոնի հատուածս երկիցս գրի թափչի։

Փիլ. «Ջօրէն համոզակեր թափչի ի մէջ անցեալ՝ քակեսցէ մեծաւ եւ աւելի իշխանութեամբ»։ Յղ. Յեսսեանց. — «Ջօրէն համոզակեր թափչի ի մէջ անկեալ՝ քակեսցէ զկռիւն»։ անդ։

21.

Խոր. «Որպէս քերթողքն ասեն. «Մերձագաւակք եւ մօտասերք գոլ եւ նոյնասերմանք աստուածոց՝ իշխանք»։ Գ. Կե.:

Փիլ. «Ջի որպէս քերթողքն ասեն. «Մերձագաւակք|| (Բ.55) ևակք եւ մօտասերք են եւ նոյնասերմանք աստուածոց իշխանք»։ Մեկն. Ելից, Բ. զ., երես 472. «Որպէս ասեն քերթողքն», «Եղեալ աստուածոց մերձասերմանք եւ մօտասերք»։ Յղ. բան ունել կենդանեաց, երես 148:

22.

Խոր. «Եւ մինչ նոքա (Սահակ եւ Մեսրոպ) զմերն յուսային դարձ, եւ պատուասիրել իմով ամէնիմաստ արուեստիւս եւ կատարելագոյն յարմարութեամբս». Ողբք:

Փիլ. «Ըստ կապողին զնոսա (զերկինս) աստուածային բանին ամէնիմաստ արուեստիւս եւ կատարելագոյն յարմարութեամբս». Մեկն. Ելից, Բ. Ղ. (Նոր Հայկզ. ի զՄիմեանսկալութիւն):

Զոր ինչ Փիլոն ասէ զԱստուծոյ, զայն՝ Խորենացի յանձն պատշաճեցուցանէ:

23.

Խոր. «Զերեսանակս ի բուռն առեալ՝ ուղղէր զդէման». Ողբք:

Փիլ. «Զերասանակս ի բուռն առեալ՝ արգելուլ զախտս». Մեկն. Ելից, Բ., ճԺԵ., երես 543:

|| (Բ.56) Գ. ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ ՆԱԶԻԱՆՁԱՅԻ

Թիւ 6 Հատուածին Համար Նոր Հայկազեանն կը գրէ ի բառն Շատիսուութիւն՝ «Աստուածաբան, յորմէ եւ Խորենացի»: Տե՛ս եւ զ'17 Հատուածն:

1.

Խոր. «Հետեւակամարտքն ի վերայ ուսոց ձիոց բերեալք». Ա. Իդ.:

Նազ. «Զծառայս մեղաց ի վերայ ձիոց բերեալս, եւ դարս աստուածայինս գնալ անպատուաբարս». Ի ժողովողն (Նոր Հայկզ. յԱնպատուաբար):

Կայ եւ ի Պլատոնի դիրսն Յզ. Օրինաց, Ը. «Ազգնաւոր ի վերայ ուսոյ ձիոյ բերեալ». տե՛ս Ուս՝ ի Նոր Հայկզ):

2.

Խոր. «Աւաղելով զինքն, իբր թէ չքնադագեղ ընդ վատակերպոյ եւ քաջատոհմիկ ընդ վատթարազգւոյ բնակէ». Բ. Կզ.:

Նազ. «Քաջատոհմիկ ընդ վատթարազգւոյն». Ի Մկրտութիւնն Քրիստոսի (Նոր Հայկզ. ի Քաջատոհմիկ):

|| (Բ.57) 3.

Խոր. «Որպէս կամք են իմոյս ասել բանի». Բ. ձ.:

Նազ. «Որպէս կամք են ասել իմոյ բանի» (չգիտեմ յո՛ր ճառէ. տե՛ս Կամք ի Նոր Հայկզ):

4.

Խոր. «Ըստ արժանեաց իւրոց ամբարիշտս այս Արիոս ի գարշելիսն ընկալաւ զսատակումն». Բ. ձթ.:

Նազ. «Արիոս... գատաստան ետ զանարգել լեզուոյն՝ ի գարշելի տեղիսն ընկալեալ զսատակումն». յԱթանաս:

5.

Խոր. «Արք Արամեանք, մինչեւ յե՞րբ էք ծանրասիրտք». Բ. ղբ.:

Ծանրասիրտ է բառական թարգմանութիւն յունին վառիգաւուրիου: Ի Աղ. Դ. 3 դնի Խստասիրտ:

Նազ. «Որդիք մարդկան, մինչեւ յե՞րբ էք ծանրասիրտք» (յիմ Քաղուածոյս, նշանակած չեմ զվերնագիր Ճառին):

6.

Խոր. «Շատիսուութեանն հոսանք իբրեւ յաղբերէ դիմեն, որպէս ասաց ոմն ի հնոցն». Բ. ղբ.:

Նազ. «Ո՞ր օդուտ ի բազում բանիցն, ուր || (Բ.58) շատխօսութեանն հոսանք իբրեւ յազբիւրէ դիմեն յանգագյութենէն»։ Ի Ժողովողն (Նոր Հայկ. յԱնգագյութիւն եւ ի Շատխօսութիւն)։

7.

Խոր. «Եւ յորժամ զնա (զՅուլիանոս) ընգդէմ Պարսից իրաւունքն զինեցին»։ Գ. Ժգ.։

Նազ. «Յորժամ հակառակ Պարսից զնա (զՅուլիանոս) իրաւունքն գեղեցկապէս զինեցին»։ Ի Կեսարոս։

8.

Խոր. «Զվիշապացն մանուածս ահագին բերանաբացութեամբ ուռուցեալ ի փչմանէ օդոյն»։ Գ. Լե.։

Այս Վիշապներն, զորս Խորենացի կոչէ նաեւ «Մետաքսեայ վիշապս», սոյն գլխոյս մէջ, էին դրօշք հռովմէական լեգէոնից, եւ ապա եղեն դրօշք Ստորին կայսերութեան բանակաց։ Dezobry et Bachelet յիւրեանց Dictionnaire général de Biographie et d'Histoire, Paris, 1857, այսպէս կը գրեն ի բառն Dragon. «Dragon. (լատիներէն) Draco, enseigne militaire des Daces (Դակիացոյ), qui, lorsque les Barbares recrutèrent || (Բ.59) les armées romaines, devint l'enseigne de la cohorte légionnaire. Elle figurait un dragon ou serpent fabuleux: la tête était en argent, a queue beante (Բերանբացութեամբ Խորենացոյն); le corps, compose d'une espece de manche de lin ou de soie (մետաքսեայ Խորենացոյն), retombait le long de la hampe, et, lorsque le vent s'engouffrait dans la gueule (ուռուցեալ ի փչմանէ օդոյն Խորենացոյ), s'étendait horizontalement»։

Նազ. «Վիշապացն ահաւոր բերանաբացութեամբ» (նշանակած է եմ զվերնագիր ճառին)։

9.

Խոր. «Գազազացան մոգուցն լեզուք»։ Գ. Լե.։

Նազ. «Գազաղանան լեզուք չարք եւ անօրէնք»։ Ի Բասիլիոս։

10.

Խոր. «Պատուեաց զպատկերն, պատկառեաց ի կոչնականէն»։ Գ. Լե.։

Նազ. «Պատուեա՛ զբնակցութիւնն, պատկառեա՛ ի սկզբնատպէն»։ Առ. որս., ԺԱ. (Նոր Հայկ. ի Բնակցութիւն)։

|| (Բ.60) 11.

Խոր. «Զպարկեշտն զայն մարմին (սրբոյն Մեսրոպայ) եւ նախ քան զմահն կրթեալ ի մեռելութիւն»։ Գ. Լե.։

Նազ. «Մանր ոսկերք եւ նախ քան զմահն կրթեալք ի մեռելութիւն»։ (նշանակած է եմ զվերնագիր ճառին)։

12.

Խոր. «Ողորմի՛մ զքեզ, եկեղեցի Հայաստանեայց»։ Ողբք։

Նազ. «Ողորմի՛մ զքեզ, ով եկեղեցիդ (ԱՆտիոքայ)»։ Ի Մելիտոս։

13.

Խոր. «Ոչ եւս տեսանեմ զբանաւոր քո հօտ ի վայրի դալարւոյ եւ առ ջուրս հանգստեան տածեալս... այլ ցրուեալս անապատաց եւ գահավիժութեանց»։ Ողբք։

Նազ. «Ոչ եւս ի տեղւոյ դալարոյ հանգուցեալ, եւ ոչ ի ջուրս հանգստեան սնեալ. խնդրէ գահավիժութիւնս եւ ամայութիւնս»։ Ի Հայրն։

14.

Խոր. «Էր ինչ ժամանակ հեռանալոյ փեսային եւ փեսաւորին, եւ հարսնդ համ|| (Բ.61) բերեցեր՝ ողջախոհութեամբ զամուսնութիւն պահելով, որպէս ոմն նախ քան զմեզ իմաստասիրեաց: Դարձեալ մինչ երբեմն ոմն սեղեխաբար յանգդնեալ յարձակեցաւ յանարատ առագաստդ, եւ հարսնդ ոչ աղտեղացար». Ողբք:

Նազ. «Նահատակէր յաղագս ճշմարտութեանն քրտամբք, իսկ հարսնն համբերէր ողջախոհութեամբ զամուսնութիւնն պահելով: Ժամանակ էր ի մէջ յովով, եւ ոմն սեղեխաբար յանդգնէր յանարատ առագաստն, այլ հարսնն ոչ աղտեղանայր». Ի Մելիտոս:

15.

Խոր. «Ո՞ր է քաղցր աչացն հանդարտութիւն... ո՞ր զուարթ շրթանցն ժպտումն». Ողբք:

Նազ. «Ո՞ր է քաղցր աչացն հանդարտութիւն. ո՞ր զուարթ շրթանցն ժպտումն». Ի Մելիտոս:

16.

Խոր. «Որպէս ասաց ոմն ի Հարցն. «Առ ամենայն բան նմանապէս դժուարին, եւ չար օրինակ գրեն զայն անձանց՝ զծիծաղելն || (Բ.62) զմեօք եւ զարհամարհելն իբրեւ զանհաստատնովք, եւ որ ոչինչ պիտանացու ունիցի արուեստ». Ողբք:

Նազ. «Ո՞վ անբանութեանս, առ ամենայն բան նմանապէս դժուարին, եւ չար օրինակ ինքեանց գրեն զայն, զծիծաղելն զմեօք եւ զարհամարհելն իբրեւ զանհաստատնովք, եւ որ ոչինչ առողջագոյնս ունիցի». Յղ. ի Զեռնադրութենէն հրաժարելոյ:

17.

Խոր. «Աշակերտք հեղդ առ ուսումն, եւ փոյթ առ ի վարդապետել, որք նախ քան զտեսութիւնն աստուածաբանք». Ողբք:

Նազ. («Առեալ ի բանից Աստուածաբանին» կը գրէ Նոր Հայկզ. յ'Աստուածաբան):

Դ. ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ ՆԻՒՍԱՅԻ

1.

Խոր. «Եւ նորա (Շապհոյ) զհայեցուածսն յերկուս բաժանեալ՝ այսր անդր բերեալ լինէր երիվարաւն». Գ. ծե.:

|| (Բ.63) Նիւս. «Արտասուլից աչօք հայեցեալ ի փայլումն սրոյն, եւ զհայեցուածսն յերկուս բաժանեալ». Շառ ի մանկունս Բեթզեհեմի:

2.

Խոր. «Այլ նա (Խոսրով Գարդմանացի) ի վաղակաւորն հաստատեալ զաջն, պէս գունակ Տրդատայ Բագրատունւոյ, յիւր տունն անցեալ գնայր». Գ. ծե.:

Նիւս. «Ի պատեան վաղակաւորին հաստատեալ զաջն». ի նմին ճառի (Նոր Հայկզ. ի Պատեան):